

TERCÜMELER:

TİMURİLER TARİHİ HAKKINDA MENBA TETKİKİ *)

WALTER HINZ (Berlin)

Almancadan çeviren:

MEHMET ALTAY KÖYMEN

I

“*Uluğ Bey ve zamanı*„ 1) adlı eserinde, Wilhelm Barthold, Şâh-Ruh'un hâkimiyeti zamanında telif edilmiş olduğu için, bilâ tereddüt “Şâh-Ruh anonimi„ adını verdiği, British Museum'da mevcut anonim bir kronikten de [bak, Ch. Rieu Or. 159,] 2) istifade etmiştir. Bu Londra yazması, sadece eserden bir parça olduğundan, müellifinin tâyini imkânsızdı; önsözü ihtiva eden bir miktar yaprağın eksikliğinden başka, nihayette de, esas yazının nereye kadar devam ettiği hususunda bir ipucu vermeyecek kadar noksanlık vardır. Önsözde, telifin sebebi hakkındaki en mühim kısım yoktur; yalnız varak: 8 b, şu başlığı ihtiva ediyor: *Sebeb-i te'lif-i kitab*; fakat müteakip sahifeler kaybolup gitmiştir.

Ch. Rieu, Şâh-Ruh ve Baş Kumandanı Şâhmelik'in icraatını mufassalan ve süsleyerek tasvir etmesinden ve yine bu hükümdarın fermanlarından harfiyen iktibaslarda bulunmasından, meçhul kronikçinin 3), Şâh-Ruh'un zamanında bir saray memuru

*) Z D M G, cilt: 90 (1936) cüz: 2, s. 357-398.

1) Aslında, 1918 Petrograd'da, *Zapiski Rossijskoj Akademii Nauk po Istoriko-filologičeskomu otdeleniju* (Rus ilim akademisi muhtıraları, tarihî filolojik kısım) III. üncü seri, cilt: XIII. No. 5 de intişar etmiştir. Bununla beraber, lüzumu takdirinde, müracaatlar için bu eserin tarafımdan hazırlanarak 1935 de *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* (cilt : XI, No. 1, Leipzig) de neşredilmiş olan Almanca tercümesi tercih edilmiştir.

2) Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, cilt: 1 Londra, 1879, s. 180.

3) Aynı eser, s. 181,

olmasının ve Kraliyet Divanına mensubiyetinin çok muhtemel olduğu neticesine varıyor. Barthold da, müellifi tâyin etmeğe teşebbüs etmiş ve bu hususun temini için de, işe Timur Tarihine ait menbalara bir kuşbakışı ile başlamıştı; bu hususlar, biraz ileride kısaca izah edilecektir.

Timur'un Tarihi hakkında baş menba olarak görünen biricik kronik, Yezd'li Giyâs ud-Dîn Ali'nin kroniğidir 4). Bu adamın şahsiyeti hakkında malûm olan şey, bizzat kendisinin, kitabında verdiği malûmattan ibarettir. Bir gün, doğduğu şehir olan Yezd'e, Timur'un itimadını haiz olanlardan biri (bu kimse- nin ne adı ne de buraya geldiği an malûm değildir), geldiği zaman, Giyâs ud-Dîn Ali, ona, biri Farsça, diğeri Arapça olmak üzere telif ettiği iki risaleyi takdim etti. Bu risalelerin muhteviyatı hakkında hiç bir şey bilmiyoruz, fakat kendi ifadesine göre, müellif o zamana kadar bilhassa "Ulûmu Diniye," ile iştiğal ettiği için, bu risalelerin, bu ilim şubesine ait olması muhtemeldir.

1

Timur, bu risaleleri tetkik ettikten sonra Giyas ud-Din Ali'yi bazı seferlerinin, bilhassa Hind seferlerinin tarihini kaleme almağa memur etti. Bu tanzifin, Hindistan'a hücumundan (1398) evvel mi veya sonra mı vukubulduğu tesbit edilemiyor; keza Giyâs ud-Dîn Ali'nin, orduya aşağı yukarı bir harp muhabiri olarak mı refakat ettiği, veyahut da verdiği malûmatın esaslarını diğerk her hangi bir kimsenin ifadeleri mi teşkil ettiği aynı derecede gayrı malûmdur; nihayet, mesaisini ikmal etmek üzere, Semerkand'a mı çağırıldığı, yoksa eskisi gibi Yezd'de mi kaldığı hususları da tamamen şüphelidir. Bütün görünüşe göre, tarih eserinin - 1402 senesi olması tahmin edilen - hitamından biraz sonra ölmüştür 5).

Timur'un emrine göre, eser, bir farsça önsözle, Timur'un

4) Barthold'un teşvikile, *Teksty po istorii Srednej Azii* (Orta Asya tarihine ait metinler), (ilk sayı) da: *Dnevnik Pochoda Timura V Indiju Gias-ad-dina Ali* adile L. A. Z i m i n tarafından (Petrograd 1915) neşredimitir.

5) *Teksty s. XXXV* ve 13; *ZVO (Zapiski Vostocnago Otdelenija Imperatorskago Russkago Archeologiceskagoc Opscestvoa)* (Petresburg Rus imparatorluk arkeoloji cemiyetinin şark şubesi muhtıraları) XV, s. 219 ve dv.

daha önceki savaşlarının kısa bir fasıl içine sıkıştırılmış bir tasvirini ve Hindistan'daki harp faaliyetlerinin mufassal bir ruznamesini (Tagebuch) ihtiva edecekti; usluþ, basit ve kolay anlaşılır olacaktı.

Bu planın aksine olarak, Giyâs ud-Din Ali, kitabında Timur'un Muzafferi'lere karşı yaptığı mücadeleye hususî bir fasıl tahsis etti (kitabın Zımın tarafından yapılan neşrinin 29 ve müteakip sayfaları). Hint seferinin tasviri 43 üncü sayfadan başlar. *Cāng-nāmā-hâ şerh dihād* (s. 13, satır 7) notu, müellifin bu kısımda dahi yazılı menbaları kullanmış olduğunu kat'i olarak gösterir. s. 50, satır 1 de, hakim Nâsır ud-Din Omer'in, muharebeye iştirâk etmek suretiyle telif ederek Prens Halil ibn Mitrânşâh'a ithaf ettiği "Hint fetihleri ruznâmesi", [*Rûznâmâ-yi fütühât-i Hindûstân*] adlı bir eser zikrediliyor. Bu ruznâmenin Giyâs ud-Din Ali'nin *Rûznâmâ-yi gazavât-i Hindûstân* adlı eseri için bir esas teşkil edip etmediği, veyahut Giyâs ud-Din Ali'nin hakim Nâsır ad-Din Omer'le beraber Timur'un Hint seferi Kronikçileri arasında bulunup bulunmadığı hususunda bir hüküm vermek zordur.

Giyâs ud-Din Ali'nin Kroniğinin, Timur'un hâkimiyetini tasvir eden fakat onu memnun etmeyen ve bu sebepten Nizâm Şâmî'nin aşağıda zikredilecek olan eseri ile halledilmiş, veyahut daha iyisi telâfi edilmiş olan bir tarihi yazmak hususunda ilk teşebbüs olduğuna katî nazariyle bakılabilir. Timur'un memnuniyetsizliği, Nizâm Şâmî tarafından bol bol -şüphesiz her türlü mükellef uslupdan ictinap etmek suretiyle -istifade edilmiş olan Giyâ ud-Din Ali'nin bu Kroniğinin muhteviyatına karşı itirazlardan ziyade ağıdalı uslûbundan ileri geliyordu.

2

Yukarıda da söylediğimiz gibi Timur'un arzularının taminine, ancak, telifi işini, 804 (1401-02) de Nizâm ud-Din Şâmî'ye havale ettiği Kronik kâfi geldi. Şâmî, Irak-ı Garb'in Timur vasıtasıyla fethedilmesi senesi olan 1393 senesinde Bağdat'da yaşıyordu ve bu şehirde, Timur'un " Halı öpme „ şerefine lââyik gördüğü ilk kimse idi. 6 Nisan 1404 de " Hülâgû Tahtı „ nın

(yani İran Moğolları İmparatorluğunun), Timur'un torunu Ömer ibn Mitrânşah'a tevcihi esnasında, hutbeyi Nizâm Şâmi okudu 6).

Nizâm Şâmi'nin eserine, Zafer-Nâme adını, bizzat Timur verdi; takriben iki senede telif edildi, zira eserin muhtevası 806 Ramazanının ortasında (13 Mart 1404) biter. 1393 senesinden, yani Bağdat'ın işgalinden önceki hadiseleri Nizâm Şâmi, şahsî müşahadesine göre değil, fakat şifahi veya tahriiri menbalara göre tasvir edebilmiştir. Bununla beraber 1402 de, elinde yalnız Giyâs ud-Dîn Ali'nin Timur'un takdirine mazhar olmayan mezkûr eser değil, aynı zamanda ihtimal daha başka müteaddit harp ruznameleri de bulunuyordu 7). F. Tauer tarafından iki cilt halinde yapılan bir tabı, (cilt: I. Farisî metin; Cilt II: methal, tavzihat, fihrist) kısa bir zamanda Monografie Archiv Orientalniho'da neşredilecektir x).

814 (1411) senesinde, Hâfız-i Ebrû, Şah-Ruh'un emri üzerine bu Kroniğe,-Timur'un ölümüne kadar (18 Şubat 1405) devam etmek üzere- bir zeyil yazdı. Bu zeyil, İstanbul yazmalarına göre, F. Tauer tarafından Archiv Orientalni'de (Cilt: VI. Prag 1934, s. 429-65) neşredilmiştir.

3

Kerman'lı Şeyh Muhammed Zengi Acem adlı bir kimse, Timur'un sağlığında, onun icraatı hakkında *Cûş u-Hurûş* ünvanını taşıyan bir destanî şiir-kroniği telif etmişti. Bununla beraber Şeyh, 1403 senesinde, eserini ikmal edemeden Tiflis civarında Kûra'da boğuldu ve yarım eserinden, şimdiye kadar hiç bir kopye, malûm olmamıştır 8).

Timur tarihine ait olup bizce ismen malûm muasır menbalar meyanında, Timur'un kâtipleri tarafından Uygur dil ve

6) M, Barthold, Ulug Bey ve zamanı, s. 47; (Almanca); ZN (*The Zafar-namah by Maulânâ Sharfuddin Ali of Yazd, edited by Maulawi Muhammad İlahdâd*, cilt: 1, Calcutta 1887; cilt II. aynı yer 1888) II, 571,

7) ZVO, XVII, 04. *Teksty* s, XXVII.

x) Bahsedilen bu eserin IX. cildi yani farsca metin kısmı Monografi Ar. Or. V. cildi olarak 1937 de Beyrut'da tabedilmiştir.

8) ZN II, 533-34; ZVO, XV, 188, XVII 04-05; Hândemîr (Habîb us. Siyer, taş basması), Tahran 1271-1855, III, 177.

yazısı ile telif edilmiş olan *Tarih-i Hânî* adlı manzum kronik ile Hândemîr tarafından bahsedilen Mevlânâ Saft ud-Dîn Huttelânî'nin Türkçe kroniği de vardır 9).

4

Uluğ Bey hakkındaki risalesinde, Barthold, yalnız iki kopyesi malûm olan umumî mahiyette bir tariht eserden de istifade etmiştir. (*British Museum yazması, 15, O. 66 r. Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, III. s. 1062-64* -ve Petersburg Akademisi Asya Müzesi 566 bc numaralı yazması). Barthold, bu esere, müellifinin Timur'un torunu İskender İbn Omer-Şeyh ile sıkı münasebetinden dolayı kısaca "İskender anonimi,, adını vermiştir 10).

Barthold daha sonra Devletşâh'ın bir notuna istinaden, bu anonim, Natanz'lı Mufn ud-Dîn'e 11) ait olduğunu tesbit etti 12).

Barthold, daha sonraki bir tetkikinde, *Munteheb ut tavarîh-i Muînî* namı altında İskender'e değil Şâh-Ruh'a ithaf edilmiş değişik bir nüshası, Pariste (Bibliothèque Nationale, Supplement Persan No. 1651) bulunan bu kroniğe tekrar dönmüştür 13). Bu yazmadan, Çin'deki son Mogol İmparatoru hakkında -tereddütsüz hayali addedilebilecek - ifadelerde bulunan E. Blochet de istifade etmiştir 14).

Şu halde, biz, *Muîn ud-Dîn-in* kroniğinin bir birinci telifinden (*İskender için*), bir de ikinci telifinden (*Şah-Ruh için*)

9) ZVO, XV, 188, XVII, 051; ZN, I, 23; Hândemîr, Hint tabı (1847 tarihli) III, 91; *Revue du Monde Musulman*, cilt: 28, Paris 1914 s. 245,

10) Uluğ Bey ve zamanı «Almanca tercümesi» s. 245.

11) *Opredelenie «Anonima İskendera» («İskender Anonimi» nin tâyini) Doklady Akademii Nauk Sojuza Sovetskikh Socialisticeskich Republik (USSR ilimler akademisi haberleri) B, No. 6, Leningard 1927 s. 115-16.*

12) *The tadhkiratu'sh Shu'ara (Memoirs of the Poets) of Dawlatshâh bin alâ ud-Dawla Bakhtishah al Ghâzi of Samarqand, edited by Edward G. Browne (Persian Historical texts, vol. I.) London-Leyden 1901 s. 371, satır 14.*

13) *Es ce ob Anonime İskendera* (tekrar İskender anonimi hakkında), *Izvestija Akademii Nauk Sojuza S.S.R.* (USSR ilimler akademisi haberleri), seri VII, humanist ilimler bölümü, 1929 yılı, No, 3, s. 165-180,

14) *Introduction à l'Histoire des Mongols de Fadl Allah Rashided-Din* (Gibb Memorial Series, cilt: XII), London-Leiden 1910 s. 74 76,

bahsedebiliriz. Birincisi 816 (1413-14) de Fars'da İskender'in sarayında meydana gelmiştir; ikincisini ise, müellif, Şâh-Ruh'a 7 Teşrinievvel 1414 de garpten avdetinden, yani İskender'in azlinden sonra Herat'da takdim etti.

Birinci telifte İskender'in lehine olarak Şâh-Ruh'u küçük düşüren bütün yerlerin (Lûristan Atabeyleri, Fars Muzaffertleri ve bilhassa Timur tarihi hakkındaki fasıllarda olduğu gibi), ikinci telifte değiştirilmiş olması icap ettiği kendiliğinden anlaşılır.

Şâh-Ruh'un "tabiatında mevcut bir nebze şecaatı yeğeni İskender'e medyun olduğu ve yine münhasıran İskenderin tesiri ile hakimiyeti elde etmeğe çalıştığı", yolunda birinci telifte geçen ifadeyi misal olarak dermeyan edelim 15). Bu sebepten Şâh-Ruh için can sıkıcı olan bütün yerler, Paris yazmasında yani II. ci telifte dikkatli bir tarzda yok edilmiştir. Öyle ki birinci telifle bir araya getirilmedikçe gayrı vazih olarak kalıyor. Meselâ Şâh-Ruh'un Mâzandarân'da aldığı idari tedbirler hakkında II. ci telifde verilen malûmat meyanından, birinci telifte İskender hakkında söylenmiş olan her şey çıkarılmıştır; bunun yerine, birinci telifte İskender'in Garbî Türkistan'a muvasalatının tabii neticesi olarak tasvir edilen hâdiseler bildiriliyor. Böylece, II. telifte bu aynı hâdiseler, Şâh-Ruh'un muvasalatının tesiri neticesi olarak görünüyor.

İskender 21 sene Fars Eyaletini mükemmel bir tarzda idare ettikten sonra 1413 senesinde hükümdarı ile arasında, nihayet İskender'in sukutu ile neticelenen bir gerginlik husule geldi. Şâh-Ruh, Mâzenderân'da kışlamak, ve ilkbaharda "Karakoyunlu 16) hükümdarı Kara Yusuf'a karşı sefer etmek üzere 15 teşrinievvel 1413 de Herat'tan hareket etti. İskender, maksattan haberdar edilmiş olmasına rağmen Şâh-Ruh'un sefer planlarını, kendine müteveccih addetti. Ve açıktan açığa isyanla cevap verdi. Bu sebepten 4 Nisan 1414 de, Şâh-Ruh, Mâzenderân'dan İskender'e karşı yürüdü, Mayıs sonu veyahut Haziran başlangıcında İsfahan surları altında mağlup edildi ve uzun bir muhasaradan sonra 20 temmuzda esir edildi ve Şâh-Ruh tarafından, bu hadiseden sonra İsfahan'ı tekrar ele geçiren kardeşi (İskender'in)

15) *Uluğ Bey ve zamanı*, «Almanca tercumesi» sahife 49 not 3,

16) Bk. W. H i n z, *Irans Aufstieg zum Nationa ltaat im 15 Jahrhundert*, Berlin und Leipzig 1936, s. 127.

Rüstem'e teslim edildi. Rüstem, İskender'i daha aynı gün kör ettirdi. Şâh-Ruh, Herat'a avdet edince, yukarıda da dediğimiz gibi, Muftn ud-Dîn Natanzî, Kroniğinin, bu sırada bitmiş olan ikinci telifini kendisine takdim etti.

İhtimal daha ilk telifde, *Munteheb ut-tevârih-i Muînî* ünvanını taşıyan bu tariht eserinin bir kısmı, L. Zımın tarafından haşiyeli Fransızca tercümesi neşredilmiştir 17).

5

Çok defa Muftn ud-Dîn'in Kroniği ile karıştırılan 18), umumî bir tarih eseri de Muhammed İbn Emîr Fazlullah Müsevî'nin eseridir. L. Zımın, daha 1914 de bu iki Kroniğin (Muftn ud-Dîn ile Müsevî'nin Kroniklerinin) birbirinden farklı olduklarına işaret etmişti; fakat o da tarihlerini tamamen birbirine karıştırmıştır 19).

Telifine, 1428 Nisan veya Mayısında başladığı Müsevî'nin Kroniğinin adı *Tarih-i Hayrât* 20) dır. Eser, elimize üç muhtelif yazma halinde geçmiştir, en eskisi (1440 tarihli) Oxford'da Bodleiana 21) de, eskilikçe ikincisi British Museum 22) da bulunmaktadır.

Başlıklarında görülen aykırılıklar, -şimdi zikredilen bu ilk eseri birbirleriyle münasebettar addetmesine rağmen- Rieu'nün, bir ve aynı eser olduğunu anlamamasından ileri gelmektedir. 1397-1404 senelerine ait hadiseleri mevzu bahis eden bir fasıl üzerinde Barthold tarafından icra edilen bir mukayese, pek ufak farklardan sarfınazar, tam bir mutabakatın mevcudiyetini meydana koymuştur. 1490 tarihli üçüncü bir yazma, İstanbulda

17) *Les exploits d' Emtrzâde Omar Cheikh fils de Timour, a Kachghar, en Fergana et en Mongolie, (Revue du Monde Musulman) cilt: 28, Paris 1914 s. 243, 258.*

18) W. B a r t h o l d, *Turkestan v epochu mongolskago masestvoija (Mogol istilâsı zamanına kadar Türkistan) cilt: II, St. Petersburg 1900, s. 55 ve 57; ZVO, XVII, 06 ve dv.*

19) A.a.O. (*Revue du Monde Musulman*) s. 246.

20) W. B a r t h o l d, *İstoriik Musevi kak Avtor تاریخ خیرات (Tarih-i Hayrat müellifi olarak müverrih Müsevî) JAN, Petrograd 1915 s. 1365-68.*

21) H. E t h è ve E. S e c h a u, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Bodleian Library, Part I., Oxford 1889, No. 32 s. 21.*

22) Ch. Rieu, CPM, Supplement, London, 1895 s. 270, No. 423.

Tarhan Hatice Sultan kütüphanesinde bulunmaktadır 23).

Bodleiana katalogunda bu Kronik *Asahh ut-Tavârih* ünvanını taşıyor. Bu yanlış ismi vermede kabahat, doğrudan doğruya W. Ouseley'e racidir. Zira o, *Travels in varions countries of the East* (Cilt I., s. 295) adlı eserinde " 1427 de telif edilmiş mükemmel tariht bir eser „ diye *Asahh ut Tevârih* adlı bir yazma zikreder. Filhakika, Bodleiana yazması, Ouseley koleksiyonundan değil, bilakis Elliot koleksiyonundan çıkmıştır; lâkin, Ouseley'in bu notu, Sachau ve Ethé'yı yanıltmıştır. Zira *Asahh ut Tevârih* adı yazmanın başında geçmekle beraber, bu adı ifade etmediği ve adının daha ziyade *Tarih-i Hayrat* olduğu vaziyetten istintaç edilebilir.

Kroniğinin önsözünde, Müsevî menbalarını sayıyor (British Museum yazmasında, varak 1 b); sonunda bu saydıkları meyanında muasırı Hâfız-ı Ebrû'nun olup, kendisine, sefelerine ait Kroniklerin ihtiva ettiği bütün mevzuların hülâsası olarak görünen eserini de zikrediyor 24). Müsevî, Hâfız-ı Ebrû'nun bu eserinden, ezcümle Timur zamanı hadiselerinin tasviri esnasında, istifade etmiştir; büyük Semerkand camiinin inşasını tasvir ederken, Hâfız-ı Ebûr'nun coğrafi -tariht risalesindeki hemen hemen aynı ifade tarzına rastlayorzuz 25).

Timur'un hâkimiyetine ait hadiseler, Müsevî tarafından oldukça kısa mevzu bahis edilmiştir; buna mukabil, Timur'un torunu Muhammed Sultan'la İskender Sultan arasında 1400 senesinde vuku bulan çarpışmayı tasvir eden kısım nisbeten daha mufassaldır. Musevî'nin bu tasviri, Şeref ud-Dîn'in saray Kroniği *Zafer-Nâme'* den epeyce farklıdır 26).

23) Bak: F. T a u e r *Archiv Orientalni* cilt III., Prag 1931, s. 102, No. 41.

24) Hâfız-ı Ebrû'nun tariht eseri hakkında F. T a u e r'in *Archiv Orientalni* (cilt IV, Prag, 1932, sa: 250-56) daki şu makalesine: *Vorbericht über die Edition des Zafernâme von Nizam Şâmî und der wichtigsten Teile der Geschichtswerke Hafis Abru's* (Nizam Şâmînin Zafernamesinin ve Hafız Ebur'nun tarihi eserinin en mühim kısımlarının neşri hakkında önsöz) ve ayrıca W. B a r t h o l d'a (E I, II, 225-26; ZVO, XVIII s. 0138-0144, bak).

25) Baron Victor von Rosen için çıkan Festschrift'deki W. Barthold metni (*Al-Muzaffariya: Sbornik statej ucenikov professora barona Viktora Romanovica Rozena*), St. Petresburg 1897, s. 14).

26) ZN, II, 221 ve dv.

British Museum'daki yazmanın son faslı, müstensih tarafından değiştirilmiş ve Şâh-Ruh'un zamanına kadar getirilmiştir; halbuki Oxford yazması içinde bulunan bir orjinal telif (*Urfassung*), - burada, Müsevî'nin hakikaten aynen takip ettiği *Zafer-nâme* gibi Timur'un ölümünden sonra, hadiseleri Halil'in tahta culusuna kadar tasvir etmektedir. Sonra bunu (tıpkı *Zafer-Nâme*'de olduğu gibi) Timur'un ölümü üzerine söylenmiş şiirler ve kendisinin meziyetlerinin hikâyesi takip eder 27).

6

Timur'un ve haleflerinin tarihine dair ilk kaynaklar hakkında yaptığımız bu kuşbakışından sonra, başlangıç noktasına, yani Barthold tarafından Şâh Ruh anonimi adı verilen Kroniğe dönüyoruz. Bu Kronik, Timur'un ölümünü takip eden hadiseler için, şüphesiz baş menbaı teşkil eder. Pek meşhur ve mufassal *Zafer-Nâme*'nin müellifi Şeref ud-Dîn Ali Yazdı, bu Kroniğe istinad etmiştir 28). Malum olduğu veçhile, Timur, harp ve sulh zamanlarında yanında daima, bütün vukuatı kaydeden Fars ve Uygur kâtipleri bulundururdu. Kaydedilenler, Timur tarafından sık sık kontrol edilirdi; şüpheli hallerde, hadiseleri bizzat görenlere sorulur ve yahut yazılı raporlar talep edilirdi; hatta hususî elçiler vasıtasıyla. Şeref ud-Dîn Yazdı'nın bu kayıtları, Nizâm Şâmi'ninkilerden, hem de büyük mikyasta, daha fazla itimada şayandır, çünkü Yazdı, Şâmi'nin eserinde istifade etmekle kalmamış, onun eserinde bulunmayan teferruatı da dercetmiştir.

Barthold, bu *Zafer-Nâme*'nin anonim Şâh-Ruh Kroniği ile olan münasebeti hakkında şunları söylemiştir 29): “ Muhtelif hadiseler, son zikredilen eserde, Şeref ud-Dîn'in *Zafer-Nâme*'sinden daha doğru anlatılmakta ve izah edilmektedir. Or. 159, un bu yazmasından (Anonim yazmadan) istintac edilebiliyorki, - Şeref ud-Dîn'in eserine istinaden farz edilebileceği gibi-Timur'un ölümünden sonra harbi Çine kadar devam ettirmek maksadı güdülmüyordu; Belki teşebbüsün en yakın hedefinin tahakkuk ettirilmesi,

27) ZN, II, 715 ve 729.

28) Daima ZN şeklinde kısaltılmıştır; Hind tabı, şimdiye kadar münteşir biricik tabıdır, lâkin tamamen tenkitsiz olması itibariyle kâfi görülmebilir; bir defa ZN'in Hintce adları doğru tabedilmemiştir.

29) ZV0, XXIII, s. 20-21.

yani Orta Asya Moğollarına bir darbe indirilmesi düşünülüyordu.,, Daha sonra Barthold, *Zafer-Nâme* ve anonim Kronikten müteakbil iki parçayı bir not halinde dercediyor ki bundan bu iki menbain yekdigeriyle olan sıkı münasebeti, yani *Zafer-Nâme*'nin anonim Kroniğe tâbiyeti tebarüz ediyor.

Anonim eser müellifinin teşhisi hakkında, Barthold, müellifin yukarıda zikredilen *Giyâs ud-Dîn Ali Yezdî*'nin oğlu *Şehâb ud-Dîn Muhammed Munşî*'nin şahsında aramak icapettiği faraziyesini ileri sürüyor (30). Filhakika Hint seferi hakkındaki bu son anonim Kronikte, Taşkent yazmasının müstensihî tarafından *Şehâb ud-Dîn*'in - Timur'un son muharebelerini yani Suriye'nin ve Anadolu'nun fethi ile *Şâh-Ruh*'un muharebelerini ihtiva etmek üzere - babasının eserine devam etmeğe karar verdiği işaret olunuyor. Bu Kroniğin ne zamana kadar uzanacağı hususunda olduğu gibi müstensihînin bu notunun zamanı hususunda da bir kayıt yok; fakat her halde, *Şâh-Ruh*'un zamanı mevzuu bahistir.

Şehâb ud-Dîn'in tarihî eserinin itimada şayan bir kopyesi bulunmamıştır. Şimdiye kadar yalnız A. Zeki Velidi (31) (Bu makalenin yazıldığı sırada Bonn'da idi) bir Türkistan yazmasında - keza *Zafer-Nâme* unvanını taşıyan - bu Kroniğe ait bir kayıt buldu ki, yukarıda da söylendiği veçhile, Barthold bunu *Şâh-Ruh* anonimi ile birleştirmek istemiştir.

7

Bununla beraber, Barthold'uu bu telâkkisi artık tutunamaz.

Filhakika, İstanbul'da "*Lala İsmail Efendi* „ kütüphanesinde, 304 numarada "*Şâh-Ruh Anonimi* „ nin tam bir yazması bulunmaktadır (32). (Hiç bir hususî unvan taşımayan) bu Kronik müellifinin adı *Tâc Selmânî*'dir ve ağılebi ihtimal *Şirazlıdır*. 176 varak tutan ve Bursalı Mehmet ibn İmam tarafından Şaban 988 ortasında (Eylül 1580 sonu) güzel bir nesih ile yazılmış olan bu yazmadan

30) *Teksty* s. XXIII.

31) *ZVO*, XXII, 310.

32) Bak: F. Tauer, *Les manuscrits persans historiques des Bibliothèques de Stamboul; Troisième Partie, (Archiv Orientalni, cilt III., sayı: 3, Prag 1931, s. 478 No. 414)*. Prof. Zeki Velidi sayesinde, bu eserin bir nüshasının da Ayasofya (No: 3028-3029) bulunduğu öğrenilmiştir ki Tauer'in adı geçen makalesinde de derecedilmiş bulunan bir parçası Fatih (4305) dedir.

istifade edebilmek imkânını, H. Ritter'in dostluğuna borçluyum. "Anonim,, eserin Barthold tarafından *Uluğ Bey ve Zamanı* adlı eserinde (bilhassa s. 80) dercedilen parçası ile yapılan bir mukayese, aynı ve bir tek eser karşısında bulunduğumuzu itiraza mahal bırakmıyacak bir tarzda meydana koymuştur.

Müellifi hakkında, yeni olarak, ancak bizzat kendisinin, tarihteki eserinde bildirdiği şeyler malûmdur. Bu ifadeye göre, Tâc Selmânî, 800 senesinde (24 Eylül 1397) Şiraz'dan Semerkand'e, Timur'un nezdine gelmiştir. Burada, hükümdarın, Yesi'de (Türkistan Şehri) Şeyh Ahmet Yesevî'nin türbesine hediye ettiği sancağın üzerine bir kaside kaleme almak vazifesiyle tanzif edildi. Tâc Selmânî nihayetinde *Ser-i alem-et* (= 800) (29 a) kelimeleriyle bir tarih düşürerek -şüphesiz sun'î olmıyan- bir şiir yazdı. "Zamanın kasavet dolu teşevvüşüne rağmen,, Tâc Selmânî, Timur öldükten sonra da hepsi 807 (1405) tarihini ihtiva eden bir sıra şiirler yarattı (34 b); bu münasebetle, kendisini "Sarayın âciz hâdimi,, olarak gösterir.

Bunu takip eden zamanda da, Şâh-Ruh'un divanında kaldı. Tâc Selmânî, 29 Nisan 1410 da, -bu suretle Şâh-Ruh'un Semerkand'i kat'î olarak fethetmek üzere hareketinden on gün önce kendisinin de iştirak etmiş olduğu, Herat'ta icra edilen bir Saray içtimandan bahsediyor, ona göre bu içtimada şunlar mevzubahis olmuştur (4 b - 0 a): annesi ölünce, Fars Atabeği Şah Muzaffer, hayatında insanlar için farzolan namazı ihmal etmemiş bir kimsenin, musalla'da imamlık yapmasını istedi. Bütün aramalara rağmen, bu evsafa hiç bir imam bulunamayınca, hükümdar bir seccade istedi ve imamlık vazifesini bizzat deruhte etti. Bundan, herkes, Şâh Muzaffer'in, hayatında Allahın insanlara emrettiği ibadeti asla ihmal etmediğini anlayacaktı. Tâc Selmânî aynı şeyin, dindâr Şâh-Ruh için de bir hakikat olduğunu ilâve ediyor.

Şâh-Ruh'un, oğlu Uluğ Bey'i naip olarak bırakmış olduğu Garbî Türkistan'a karşı yaptığı muzaffer zaferden avdetinden takriben bir ay sonra, yani 1410 senesi Eylülü başlangıcında, Herat'ta aktedilen bir saray toplantısında yine Tâc Selmânî de vardı, zira bu toplantıda, Şâh-Ruh doğrudan doğruya ona dönmüş ve kendisini, Timur tarihinin, bu zamana kadarki mabadini kaleme almağa memur etmişti (10 a ve müteakip). Şâh-Ruh'un, bununla Nizâm

Şâm'ın *Zafer-Nâmesi*'nin bir devamını telif ettirmeği, -tıpkı bir sene sonra (1411) yine Nizâm'ın yukarıda bahsettiğimiz kroniğini, Timur'un ölümüne kadar tamamlattırmağa Hâfız-i Ebrû'yu memur etmesi gibi- düşündüğü kati şekilde tavazzuh ediyordur.

Şâh-Ruh, "Tâc Selmânî," den (7 b-9 a) müşriklığın aleyhine olarak islâmîlığın terakkisini de mânidar bir tarzda tebarüz ettirecek olan, Timur'un ölümünden sonraki hâdiselerin bir tasvirini istedi. Eser iyi bir uslubla telif edilecek, vazih ve kolay anlaşılır olacaktı; aşırı mukayeseler ve süslü seciler olmayacaktı. (Bu talimatla Rieu'nün netice hakkındaki mülâhazasını mukayese ediniz 33): (*Uslûbu Vassâf'ın uslubu gibi, içine arapça ve farsça şiirler ve darbimesellerin serpiştirilmiş bulunduğu fevkalâde ağıdalı ve suni bir nesirdir*). Tâc Selmânî evvelâ, bu vazifenin icrasına hakikaten muktedir olup olmadığı hakkında endişeler izhar etti. Bununla beraber, kabul etti, fakat pek muhtemeldir ki bu, Timur'un ve Şâh-Ruh'un baş kumandanı olup eserini yazarken malûmatından istifade ettiği Şâhmalik'den gördüğü himaye sayesinde olmuştur. (Varak : 114 a; Tâc Selmânî, onu diğer bir yerde (12 a) "Farsça bilen bir Türk „ آن ترک زبان فارسی دان" diye zikrediyor.)

Tam olan İstanbul yazması eksik olan British Museum yazması ile karşılaştırıldığı zaman, bu sonuncu eserin tam eserin ancak 2-5 ini teşkil ettiği meydana çıkıyor. Filhakika eksik nüsha, tam nüshaya şu şekilde tetabuk etmektedir :

Tâc Selmânî :	Anonim, Or. 159.
Varak : la-4a	Varak : la-8b
„ : 4b-34b	--
„ : 35a-100b	Varak : 9a-119b
„ : 101a-176b	--

Londra yazması, takriben, Timur'un ölümünü müteakip husule gelen umumî karışıklık ve heyecanın tasviri ile başladığı halde (varak 10-17), tam yazmada bu fasla gelinceye kadar daha 12b-34b varakları bulunmaktadır. Bu kısım başka Kroniklerde bulunmayan muhtelif tafsilâtı ihtiva etmektedir. Meselâ, Timur'un, torunu Uluğ Bey'e karşı beslediği hususî temayül şu suretle aydınlatılıyor: "Şâm'ın (1401) işgali esnasında, Tatarlar tarafından fevkal-

33) CPM I, 181.

âde kıymetli bir kılıç ele geçirildi. Timur, bu kılıcın üzerine sevgili torunu Uluğ Bey Bahadur için bir itihaf (dédicace) hak-kettirdi ve kılıcı, Suriyeden avdetinden sonra, o zaman 8 yaşında olan çocuğa hediye etti,, (13b-14a).

Tâc Salmânî, varak 15 de, Uluğ Bey'in, " Kân-i Gül 34) yurdunda yapılmış „ olan düğününün tasviri münasebetiyle, 807 Rebiülevvel (7 Eylül 1404) tarihli izdivaç mukavelesinin metnini aynen dercediyor. Düğün şenlikleri mufassalan tasvir edilmiştir. (23a-15b). Sonra şu şekilde devam ediyor:

" Bundan sonra Timur, vakti münasipde (yani yıldızlarla tayin edilen bir zamanda) Moğol memleketini Çin hudutlarına kadar torunu Uluğ Bey'le diğer Prenslere tevcih etmeğe karar verdi. Bundan maksadı, sayısız fetihlerine bu sahaları da ilâve etmektir. Zira Uluğ Bey'i, diğer bütün ahfadından daha çok seviyordu ve diğer bütün Prenslere, kendi hisselerine düşen Prenslikleri daha önce tasarruf etmekte buldukları için, Uluğ Bey'in de şimdi büyük bir sahayı alması lazımdı. Bu maksadla Timur, Garbî Türkistan'dan, Irakı Acemden ve kadınlariyle, çocuklariyle ve sürüleriyle tebdili mekâna tabi tutulmuş olan küçük Asya'dan toplanacak 20.000 süvariden mürekkep bir ordunun Şeyh Nur ud-Dîn, Şâhmelik, Rüstem Barlas ve diğerleri gibi ordu şeflerinin kumandası altında, fethedilecek sahayı, tahtı tasarruf ve idaresine almak için Uluğ Bey'in emrine verilmesi yolunda bir emirname isdar etti. Bundan sonra, Timur, yıldızların uygun düştüğü bir zamanda, 807 Cemaziülulâ (5 Teşrinisani 1404) de Moğollara karşı harp etmek üzere hareket etti,, .

Varak 25b-31b, Aksulat yahut Otrar kışlağını tasvir eder; 1404-05 kışının soğukları o kadar sertti ki, bir defa Timur'un çadırında evrak mühürlenirken, yaş mühür donarak kâğıda yapıştı; Moğolistan'ı istilâ için 3 ordu direğinin rekinin tasviri de aynı varaklardadır 35).

Şu tafsilât da başka kaynaklarda yoktur: Timur, Aksulat'dan hareket ettiği zaman, kendisi ile birlikte ordunun arasında bulunan Prenslere ve Prenslere, kendisine Yesi'ye (Türkistan), Şeyh Ahmet

34) Zeki Velidî'nin bildirdiğine göre böyle okumak lâzımdır; Barthold Kân-i gel şeklinde yazıyordu.

35) bak: W. Barthold, *Uluğ Bey ve zamanı* s. 65-68.

Yesevi'nin türbesine kadar refakat etmeleri- böyle bir hac, uğur getireceği için- talimatını verdi. "Biz buradan Moğollara karşı yürüyeceğiz, siz ise Semerkand'a dönünüz,, (30a). Fakat Yesi yolu üzerindeki Otrar'da, 18 Şubat 1405 de Timur'un mukadderat saati çaldı, öyle ki Prensesler ve Prensler, haclarını eda etmeden önce dönmeğe mecbur oldular.

Buradan itibaren, iki yazma, son hadise olarak Belh hakimi Pîr Muhammed'in ilerlemesi, Halil tarafından 23 Şubat 1406 da yenilmesi, ve bu haberin Uluğ Bey ve Şâhmelik vasıtasıyla Herat'a yayılmasını ihtiva eden Londra eksik yazmasının hitama ermesine kadar tekrar birbirlerine tevafuk etmektedirler ve bu, İstanbul yazmasının 100 b varakına tekabül eder, İstanbul yazmasının geri kalan 76 varakı ise, Timuriler tarihi hakkında yeni ve doğrudan doğruya muasır bir menba teşkil eder.

Yazmanın geri kalan bu kısmının muhteviyatını teferruatıyla dermeyan etmek, çok uzun olur. Biz, bu kısımda muhtelif taht varisleri arasında yani bizzat Timur tarafından vasiyetname ile halef nasbedilen Pîr Muhammed, Türkistanın filî hâkimi olan Halil Sultan, Horasan Hükümdarı olan Şâh-Ruh ve Mezopotamya'da bulunan Prens Mitrânşâh ve Ebû Bekir arasında çıkan hâkimiyet münazaalarının bütün teferruatıyla tasvirini bulmaktayız. Hepsi de birbirlerine karşı muhtelif cephelerde mücadele halinde idi. Bu sayısız kavgalar ve entrikalar içinde daha büyük ehemmiyeti haiz olanı, 22 Şubat 1407 de Pîr Muhammed'in öldürülmesi idi. Kâtil Pîr Ali Tâz hakkında, Tâc Selmânî, diğer menbalardan daha mufassal malûmat veriyor. Abd'ur-Rezzâk Semerkandî'ye göre, bazı zarurî sebeplerden dolayı Pîr Ali Tâz'ı bizzat Pîr Muhammed yükseltmişti 36). Buna mukabil Tâc Selmânî bu hususta şu malûmatı veriyor (139a-141a):

"Prens Halil Sultan, aşağılık bir adam olan Pîr Ali Tâz'a muhtemelen bir sâî gönderdi. Babası Menel-Timur, türlü türlü rezil hareketlerinden dolayı, müteveffa Emir Hüseyin tarafından (Çagatay Emiri Kazagan'ın torunu) ölüme mahkûm edilmişti. Timur, sonradan 12 yaşındaki çocuğuna karşı bir alâka duymuştu. Vaktiyle, babasının kumandanı bulunduğu bin kişilik bir kuvveti (*hezârâ*) kendisine tevdi etmekle Pîr Ali'ye olan teveccühünü gösterdi.

36) Aynı eser, s. 90, not 4.

Timur'un ölümünden sonra, Prens Halil'in yukarıda bahsedilen elçisi gelerek, efendisi Pfr Muhammed'i bertaraf etmesi için ikna edinceye kadar onun maiyeti erkânından idi. Maiyetinde bulunduğu Pfr Muhammed'e karşı bu işi yaptığı taktirde, (Pfr Ali Tâz) Pfr Muhammed'in bütün malını alacak ve onun bütün arazisi kendisine ik'ta olarak verilecekti. Pfr Ali münasip bir fırsatı elde edince, Timur tarafından nasbedilmiş taht varisini, alçakcasına öldürdü ve Pfr Muhammedin haremını aldı.,

Yazma, Garbî Türkistan'ın Şâh-Ruh ve müttelikleri tarafından katli olarak fethedilmesine hemen tekaddüm eden hadiseler hakkında verilen malûmatla nihayete eriyor. 29 Mart 1409 tarihinde Prens Halil'in esareti haberi Semerkand'a vasil oldu (176a); bunun üzerine Prens Muhammed Cihângır (Timur'un torununun çocuklarından biri) mutemet kimselerle beraber "hazine ve mağazaların kapısını mühürlemek ve ortadan sıvışmış olanların mal ve mülkünü müsadere etmek,, üzere gönderildi (176b). Tâc Selmânî'nin eseri bu sözlerle bitiyor; bu suretle bu kroniğin tavsifiyle telifine kadar geçen takriben birbuçuk senelik bir müddet, (tavsifi Eylül 1410), nazarı itibara alınmamıştır.

II

Profesör İ. Krackovskij'nin dostane lütüfkârlığı sayesinde bu senenin Mayıs ayı başlangıcında (1936) *Zapiski Instituta Vostokovedeniya Akademii Nauk* (İlmler akademisi Şarkiyat Enstitüsünün muhtıraları, Leningrad 1936, s. 5-42 den ayrı basım) Wilhelm Barthold'un - besbelli ki terekesinden çıkan - *Novy istocnik po istorii Timuridiov* (Timuriler Tarihi hakkında yeni bir menba) adlı bir risalesini ele geçirmeğe muvaffak oldum. Yukarıda söylenenleri tamamlamak üzere Barthold'un bu makalesinin Almanca tercümesini aşağıya alıyorum.

Yazmanın Tavsifi

Leningrad Devlet Umumî Kütüphanesinin yazmaları arasındaki Farsça yazmalardan, görünüşe göre, yegâne olan bir yazma (Pers. Serija 201-eski fihriste göre III, 2, 10-) hususî bir ehemmiyeti haizdir. Fihristte *Tavârih-i Enbiyâ ve Mulûk* (Peygamberlerin ve Kralların kronikleri) namı altında gösterilmiş bulunuyor. Fakat besbelli ki bu ad, metinden değil bilâkis beyaz varaklardan

birinin serlâvhasından iktibas edilmiş ve sahibi tarafından veyahut da okuyucularından biri tarafından dilediği şekilde tesbit edilmiştir. Fihristte, ne müellifin adı ve ne de yazmanın menşei ve zamanı hakkında hiç bir şey söylenmiyor.

Yazmanın ebadı, 24X16 santimetre ve metnin ebadı 18X11,5 santimetredir; 20 satırlık 338 varaktan ibarettir. Başı ve sonu noksandır, öyle ki ne müstansihin adı, ne de istinsah tarihi kayıtlıdır. Yazı tarzına göre bir netice çıkarmak icabederse, yazmanın 16 ıncı asra ait olduğu ileri sürülebilir.

Baştan ancak bir veya iki varak noksandır; elimizdeki metnin ilk sahifelerinde; -serlevhaları saymak suretiyle- kitabın muhteviyatı bildirilmektedir. Birinci varak da geçen ilk kelimeler şunlardır:

سیرین (37) سعيد و مسيب و سعيد جبر و شعبي

Kitap altı kısma bölünmüştür: 1) Adem'den Nuh'a kadar ilk atalar; 2) mutad olduğu veçhile dört tabakaya ayrılmış olan İran kralları: Pişdâdiyân, Keyâniyân, Eşkâniyân ve Sâsâniyân; 3) beş tabakaya taksim edilmiş olan Peygamberler ve Halifeler: Ehli sünnet Halifeleri, Şit İmamları, Emevîler, Abbâstler; 4) 10 tabakaya bölünmüş olan sultanlar: Saffârt'ler, Sâmânt'ler, Gaznevî'ler, Buveyhî'ler, Deylem'ler (Ziyartler) ve Gilan sultanları, Selçukî'ler, Gûrt'ler, Rum Selçukî'leri, Hârezmşâhlar, İsmailîler (Mulâhide); 5) Türkler (hususile Moğullar); bu meyanda Fars, Irak ve Lur Atabeyleri de zikrediliyor; 6) Timur ve Timur'un ölümünden sonra bu kitabın telifi zamanına kadar (*tâ rûz-i tahrîr-i in kitâb*) geçen hadiseler.

Birinci (varak: 4 a) ikinci (varak: 9 a) ve üçüncü faslın (varak: 65 b) başlangıçları, metinde vazıhan farkediliyor. Üçüncü fasılda, varak 186 d a -Abbâstler hakkındaki mebhassa- siyasî tarihe ait hadiselerin tasviri sona eriyor; varak: 187-202, -kronolojik sıraya sıkı bir şekilde riayet etmeksizin - evliyaların (Heiligen) ve âlimlerin biyografisini ihtiva ediyor; lâkin, araya sokulmuş olan bu parçanın (Intercalation) ne başı ne de sonu vardır; tekrar siyasî tarihe ait hadiseler mevzubahsediliyor, fakat 4 üncü kısmın yalnız sonu, yani Selçukîlere ait hadiselerin ortasından başlayan varaklar mevcuttur. Bundan sonra, Gûrtler'den (213 b), Rum Selçukîlerinden (215 a) ve İsmailîler (216 b) den bahsediliyor. Hârezmşâh'lara ait

37) Tabiatıyla buna tekaddüm eden varak (عمد) kelimesiyle biter.

bahis noksandır. Varak 218 b, den itibaren, - bununla beşinci kısmın başladığına işaret edilmeksizin - Çingiz Hân tarihi mevzubahsediliyor. Çingiz Hân'ın haleflerinden, ancak Ügedey zikrediliyor. Bunun tarihinden sonra (221 b), Hülâgû'nun (222 b) ve İran Mogollarının tarihi başlıyor. Bunu, daha ileride, Fars Atabeyleri (228 b), Kerman Prensleri (229 b), küçük (230 b) ve büyük Lur (232 a) Atabeyleri Muzafferler (234 a), Celâyirler (247 b) ve Hormüz adası Prensleri (250 a) takip ediyor.

Timur tarihi, varak 251 a dan başlıyor; lâkin, 6. cı kısmın başladığı burada da söylenmemiştir. Timur'un tarihi, tabiatıyla Şeref ud-Dîn Yezdî'nin *Zafer-Nâme*'sine istinaden tasvir edilmiştir. *Zafer-Nâme*'de olduğu gibi, 38) bu kronikde de Timur, Seyyid Bereke'nin ayak ucuna defnedilmek arzusunu izhar etmektedir (*ve merâ zîr-i pâ-yi Seyyid Bereke defn kunîd: 293 a*); Şeref ud-Dîn'in eserinde olduğu gibi, 39) Timur'un defni hikâyesini, Buhârâlı İsmetü'llâ'in şüphesiz Şeref ud-Dîn deki gibi tam değil - uzun bir şiiri takip ediyor; bizim müellifin eserinde, son beyit şöyle diyor:

عاقبت درخاک رفت ازواج تخت سروری
تا کند پیش از همه تدبیر ملک آن سری (40)

Halbuki Şeref ud-Dîn'in eserinde, (3) kafiyesiyle bittiği için, husust bir şiir nevi arzeden daha 11 beyit dercedilmiştir.

Tahmin edilebileceği veçhile, Şâh-Ruh'un hakimiyetine (1405-1447) ait hadiseler hakkında, muasır olmak itibarıyla, yazılı kaynaklara tabi olmyan müellifin verebildiği malûmat büyük bir ehemmiyeti haizdir. Sona doğru (varak 332 b ve dv.) Şâh-Ruh'un torunu Muhammed Hân'ın "saltanatının başlangıcından," bahsediliyor. Malûm olduğu üzere, isyankâr hattı hareketinden dolayı, Şâh-Ruh'un, Garbe, bu Prese karşı de husust bir sefer ter-

38) ZN (*The Zafarnamah by Maulana Sharfuddin Ali of Yazd*), neşreden Maulavi Muh. İlahdad, cilt: I., Kalküte, 1887, ciltII, aynı yer 1888 II, 719. Bak: ZVO (*Zapiski Vortocnago Otdelnija Imp. Russkago Archeologiceskago Observatorija-St. Petersburg İmparatorluk arkeoloji cemiyeti Şarkiyat bölümü muhtarları*) cilt XXIII, s: 26 ve dv.

39) ZN, II, 715

40) Bu beyit, ZN' in 718, ci sahifesinde bulunmaktadır.

tip etmesi lüzumu hasıl olmuştu 41). Tasvir, 1446 senesi hadisele-
rine kadar uzanıyor ve bu Leningrad yazmasında, cümle ortasında
nihayetleniyor; metnin son sözleri, şu başlığı ihtiva ediyor: "Şâh-
Ruh'un Irak'a seferi hakkında malûmat,; Fakat başlığın tekabül
ettiği metin noksandır. Eserin son kısmının, 1447 senesi Martından
sonra ve 1452 senesi kânunusânisinden evvel yazıldığına hükmo-
lunabilir: 12 Mart 1447 Pazar günü ölen Şâh-Ruh'dan yani önce
ölmüş birinden bahsettiği gibi, 1452 Kânunusani başında öldürül-
müş olan 42) Sultan Muhammed'den, yani henüz hayatta bulunan
birinden de bahsediyor.

Eserin Müellifi

Eserin, Şâh-Ruh'un hâkimiyetini tasvir eden kısmında, müelli-
fin kendinden bahsettiği ve ismini bildirdiği bir tek yer vardır.
Şâh-Ruh'un oğlu ve Sultan Muhammed'in babası Baysunkur'un 19
Kânunuevvel 1433 Cumartesi günü vukubulan ölümünü 42a) tasvir
ederken, müellif şunu ilâve ediyor (varak: 312b) "Ölümünden son-
ra defni için başka hiç bir yerde görülmemiş yükseklikte bir bina
inşa edildi; bu korniğin müellifi Ca'ferî ibn Muhammed al-
Huseynî, bu prensin matemiyile şu şiiri yazdı,„. Bunu, sonu şöyle
biten bir şiir takip ediyor (313a):

"Ca'ferî, şimdi sözün nihayet bulsun;
Ruhuna hediye olarak dua edilsin,„

Bilindiğine göre, biricik kopyesi Berlin'de bulunan, Hârezm
tarihine ait eserlerden birinde yani Mengit Baba Cân b. Huday-
berdi kroniğinde, Tarih-i Ca'ferî adlı bir esere de işarette
bulunulmaktadır ki bizim müellifin eserinin kasedildiği şüphesiz-

41) *W. Barthold: Uluğ Bey ve zamanı*, W. Hinz tarafından yapılan
Almanca tercümesi (*Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* cilt XXI,
No. 1) Leipzig 1935 s.179-80.

42) Bu hususta Devletşâh'daki (*The Tadhkiratu' sh-Shu'arâ-« Memoirs of
the poets"-of Dawlatshah bin ala ud-Dawla Bakhtishah al Ghazi of Samarqand*,
edited by *Edward G. Browne*, *Persian Historical texts*, Vol. I, Lond-
re- Leiden 1901 (s. 41, satır 2) şöyledir: Zü'l- Hicce 835; Haftanın günü ay
tarihine uymuyor. Aynı yerde, "Zü'l-Hicce 835; ayının ortası" ndan bahseden
şiir de vardır. Bir Pazar günü, bu bahsedilen ayın 16 sında yâni 9 Kânunusani
1452 de vardı.

42a) Abdur-Rezzâk Semerkandî de (Leningrad Üniversitesi yazması No;
157, vr. 243a) verilen tarih, Cemâziyülevvel 837 dir; Bak: Eİ, I, 621.

dir 43). Kendisi ve eseri hakkında şimdiye kadar daha fazla malumata rastlanamamıştır.

Bu suretle, yazılı haberler itibariyle zaten fevkalâde bol olan Timurler zamanı için bir tarih menbaa daha sahip bulunuyoruz. Daha önce, başka bir yerde de izah ettiğim gibi 44), burada da, müdekkiklere "materyal yokluğundan değil, bilâkis muhelif kütüphanelere dağılmış bulunan ve tenktdi bir tetkike ve herşeyden önce tenkitli tab'a ihtiyaç gösteren madde bolluğunun güçleştirici bir tesir yaptığı,, Şark Tarihinin kısa devirlerinden biri mevzuubahistir. Muhteviyatı itibariyle ehemmiyeti, materyal'in miktarına tekabül etmeyebilir; 15 inci asır müverrihleri, ufuklarının genişliği ve edebî ifadelerinin mükemmelliği itibariyle seleflerinden yâni 13 ve 14 üncü asır müverrihlerinden 45) daha geri olabilirler; yalnız bir ve aynı mevzu üzerine yazılmış muhtelif kroniklerin ifadelerini birbirini ile mukayese edebilmenin, münferit menbaları tetkik hususunda (onların kıymetlendirilmelerinden sarfınazar) ehemmiyeti vardır. Bu zamanın hemen hemen her müverrihi, selefinin yaptığı işi bir daha yapmayı ve Ademden başlamayı lâzım ve zarurî addederlerse de yine, onların hemen hemen hepsi, eserlerini, kendi zamanlarına kadar ğetirmişlerdir.

Bu sebepten Timur devrinin müstakbel müdekkiki, mahiyeti ve tasvir ettiği şeyleri itibariyle ne kadar az ehemmiyeti olursa olsun, Ca'feri'nin bu eserini ihmal edip geçemez. Müellifin, faaliyetlerini bütün tafsilâtiyle ve diğer kronikçilerin aksine olarak hakkında daha müsait kalem oynattığı Sultan Muhammed b. Baysunkur'un şimdiye kadar bildiğimize göre- biricik müverrihi olduğu tebeyyün edince, bu yazmanın son varakları hususf bir ehemmiyet arzeder. Fakat müellifin kendi muasırlarından bahsettiği yerlerde de, görünüşe göre, başka menbaların ihtiva etmediği şayanı dikkat malûmat vardır.

43) Bizim nüshanın, ya Hârezm de veyahut da bir hârezmli tarafından satın alınmış olduğunda şüphe yoktur. Beyaz varakalara, Hârezm tarihi hakkında yani 1804 senesinde İnaklı İltazar Han'ın vekili olan Muhammed Emîn Hanın hükümdarlığının başlangıcından, 1846 senesinde tahta cülûsuna kadarki zaman hakkında yapılan kayıtlar bunu göstermektedir.

44) *Mir Ali Şir. Sbornik k pjatisotletiju so dnja rozdenija*(Mir Ali Şir. doğuşunun beşyüzüncü yılını kutlulama *Festschrift'i*) Leningrad 1928 sa. 100.

45) E. G. B r o w n e, *A. History of persian Literature under Tartar Dominion.* Cambridge 1920, sa. 424.

Ca'ferî'nin eserinde, ruhaniler ve âlimler hakkında verilen malûmatın ne kadar yer işgal ettiği tamamen vazih değildir; her halde, bunlar hakkında verilen malûmat da müellifin zamanına kadar uzanmaktadır. Ruhanîlerden son olarak Şeyh Ömer Lur dercediliyor. Eserde, hakkında şöyle denmektedir. (varak: 193b): "Ruht alemin büyüklerinden idi ve Kâbede nurlandırılmışdı. Takriben 20 yıl, Kâzerûn dağlarında (Farsda) ömür geçirdi; ancak Prens İskender, onu halk arasına getirdi. Daima oruç tutardı. Orucu bozarsa, ancak suda halledilmiş arpa unu ile bozardı. Birisine birşey arız olunca, elini dokunurdu ve bu suretle fenalık zail olurdu. Tab'anın yüklerini hafifletmek için, saraya gitti. 836 (1432-33) senesinde öldü.

Hormüz Tarihi Hakkında

Ca'ferî'nin Kroniği, Hormüz Prenslere husust bir fasıl tahsis eden nadir İran umumî dünya tarihleri meyanındadır (46). Hormüz veya Cerûn adası, bir zamanlar, muhtelif adalardan mâda gerek İran ve gerekse Arabistan sahillerindeki üsleri de içine alan müstakil bir hükümdarlığın merkezi idi. Hind ve Çin'le yapılan deniz ticareti sayesinde hükümdarlarının elinde büyük vasıta ve imkânlar bulunuyor ve bu sebepten ücretli kıt'alardan mürekkep oldukça kuvvetli bir kuvvet çıkarabiliyordu; karada bulunan en kuvvetli Prenslere bile, Hormüz'ün istiklâline dokunmak iktidarını gösteremiyorlar, bilakis pek az bir vergi ile iktifa ediyorlardı. 1396 senesinde torunu Muhammed Sultan'a, Hormüz'ü iktâ' eden Timur, böyle bir kaideye alışmak mecburiyetinde kaldı. Hormüz senede topu topu 300.000 47) dinar yani takriben 75.000 Mark ödeyordu;

46) Timur devri müverrihlerinden Mu'in ud-Dîn Natanzî («İskender Anonimi» Asya Müzesi yazmaları varak: 191a-193b) de, Hormüz hükümdarlarına, hususî bir fasıl ayırıyor. 14 üncü asırda 30 sene saltanat süren Prens Tûrânşâh da (görünüşe göre 1348-78), *Şâh-nâme* namı altında mensur ve manzum bir Hormüz tarihi telif etti; Portekiz Teixeira (Pedro Teixeira, *Belaciones d'el origen, descendencia y succession de los Reyes de Persia, y de Hormüz*. Amberes-Antwerpen 1610; İngilizce tercümesi: W. F. Sinclair, *The Travels of Pedro Teixeira*, Londra 1902) bu eserden istifade etmiştir. Hormüz'e dair yazılan yazılar hakkında, *Enzyklopädie des Islam* (II. 345 ve müteakip) deki Hormüz maddesine bak; bundan mada E. Sachau, *Ein Verzeichniss Muhammedanischer Dynastien* (İslâm sülâlelerinin bir fihristi) Berlin 1923, s. 24 (Müneccim başıya göre) ve E. Zambauer Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'İslâm, Hannover 1927, s. 260.

47) Bu zamanda Dinar'ın kıymeti hakkında bak: *Mir-Ali-Şir* s. 116.

buranın hükümdarı, daha önce, dört sene - tabiatıyla Muzafferiler hanedanı'nın sukutu neticesi olarak- hiç vergi vermemişti; şimdi ise bütün dört senelik haracı bir kısmını nakit para, inci ve kumaş vermek suretiyle peşin ve bakiyesini de veresi olarak ödemeğe âmade olduğunu bildirdi 48). Kronikçi Mu'in ud-Dîn Natanzî'nin sefere muvaffak olmamış nazariyle bakması gayet tabiidir; tariht eserinde, Muhammed Sultan'ın, bir yeri elde edemediği için, geri döndüğünü bildiriyor 49). Timur'un meşgul olduğu Hormüz Prensi Muhammed şâh hakkında Ca'ferî'nin verdiği malûmat, Muzafferiler devrine aittir; Muhammed şâh'ın emrinde, külliyetli askerî kuvvet bilhassa deniz kuvveti-bulunduğu şu ifadelerden anlaşılıyor (varak: 250b) :

“Bütün adalara50)-Kays, Culfâr, Kışm, Baraft, Bahreyn'e Kettf,- Kelkât'a ve Omman'a kadar Arabistan sahiline valiler nasbetti; Vîrâb emiri ile aralarında düşmanlık hasıl oldu; bu sebepten, 300 gemi gönderdi ve yakalattı.

Cerûn'a pek muhtelif sahalardan insanlar geldiler, ondan hediyeler aldılar. Fars ve Kerman Sultanlarına, her sene birkaç eşek yükü sarısabır, amber ve inci gönderirdi. „

Muhammed Şâh, 30 sene yaşadı; saltanatı zamanında, sahilde Hormüz Prenslerinin makberleri (Grabstätten) inşa edildi; kendisi de, hanedânının müessisi ve seyyah ibn Babtuta'nın muasırı olan Kutb ud-Dîn'in makberine defnedildi 51).

Muhammed Şâhın halefi 52), oğlu Kutp ud-Dîn Firûzşâh oldu; zamanında, veziriâzamlık makamını, Ali Bağdâdî işgal ediyordu. Prens en yaşlı oğlu Seyf ud-Dîn, veziri öldürdü ve babasını çekilmeğe ve Kışm adasına geçmeğe mecbur etti. Seyf ud-Dîn, Ca'ferî de zikredilen Hormüz prenslerinin sonuncusudur. 820 (1417-18) den 840 (1436-37) tarihine kadar 20 sene saltanat sürdü. Ca'ferî'nin

48) ZN, I., 811.

49) Asya Müzesinin 566 bc yazması, varak, 193a: بر آنکه بجای نرسد باز کردید

50) Bazı isimlerin telâffuzu şüphelidir.

51) *Voyages d'Ibn Batoutah. Texte arabe accompagné d'une traduction* par C. D e f r é m e r y et le Dr. Sanguinette, Paris 1853, cilt : II., sa: 240.

52) Mu'in ud Dîn Natanzî'ye göre, Muhammed Şahın halefi, prens İskender'in harçgüzari olan oğlu Behmen Şâh idi.

verdiği malûmat, bu prensler ve onların saltanat tarzları hakkında çok vazih bir fikir vermektedir :

Sultan Seyf ud-dîn Mehâr Hakkında Malûmat

Hakimiyeti eline alınca, Türklerden, Lar'lılardan ve Târim 53), lılardan mürekkep hepsi de ücretli büyük bir ordu topladı. Saltanat şekli, babalarının ve dedelerinin saltanatından bambaşka idi. Kıt'alara birçok arazi dağıttı, hükmünün geçtiği muhtelif mahallere -Kettf'e, Bahreyn'e, Kelkât'a, Vfrâb'a, Omman'a, Culfâr'a, Hormüz'e 54), Menûgân'a 55) e ve sahil kalelerine 56) - valiler (hokkâm) gönderdi ve hudutsuz kudretini kurdu. Bir müddet sonra, babası Fîrûzşâh, haccetmek üzere Kâbeye gitmesine müsaadesini rica etti; bütün hazırlıklar yapıldıktan sonra, bütün maiyetile Necd ve Lehsâ üzerinden büyük Kâbeye doğru yola koyuldu; cömertliği sayesinde birçok fakirlerin hac ifa etmesi mümkün oldu. Hac seyahati bittikten sonra, yerine avdet etti ve Kışm adasına yerleşti. Seyf ud-Dîn'in saltanatı, 820 senesinde başladı; takriben 20 sene devam etti. Bu müddet zarfında, Çin'den müteaddit defalar, Çin mahsulleri ve büyük miktarda dokumalarla birlikte Cunk (Dschunken), lar geldi. Onlara, türlü türlü inciler sattı, mukabilinde hazinelerini doldurduğu birçok altın , gümüş, kumaş ve porselen işleri aldı.,

Seyf ud-Dîn, Hormüz'de fîlen 840 (1436-37) senesine kadar saltanat sürdü. Azli hakkındaki teferruat, Semerkandlı Abdur Rezzâk'da vardır 57). Kardeşi Fahr ud-Dîn Tûrânşâh, babası Fîrûzşâh ile anlaşarak, isyana teşebbüs etti. Seyf ud-Dîn'in içinde yaşadığı seleflerini gölgede bırakan haşmet, vergilerin yükselmesine sebep olduğu için, halk âsiler tarafını tuttu. Tûrânşâh, gemiye bindi, yola koyuldu. Bedevîlerin yardımı ile ordu topladı. Bütün Hormüz imparatorluğu -gerek adalar ve gerekse sahil üsleri- âsilerin eline

53) Lâr ve Târim, Farsda kâin iki saba adıdır. Mevkileri hakkında, bak G. le Strange. *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, s. 291 ve dv.

54) Burada, kayalık sahildeki eski Hormüz kasdedilmiştir.

55) Bu şehrin adı, ekseriya Menûgân şeklinde de yazılmıştır.

56) Bu nevi kalelerden yedi tane vardı; ZN (I. 809- 10) ve Abdur-Rezzâk, da münderiçtir: 1) Teng-i Zindân; 2) Kûşken; 3) Şemil; 4) Mînâ (Mînâb); 5) Menûcân (Menûgân); 6) Terzak; 7) Tâziyân.

57) Leningrad Üniversite Kütüphanesi yazması, No. 157 varak 248a ve müteakip.

geçti; Seyf ud-Dîn kıymetli şeylerini yanına alarak, 3 Mayıs 1437 de vasil olduğu ve 12 Hazirana kadar kaldığı Herat'a gitti. Abdur-Razzâk, Şâh-Ruh'un sarayında, Hormüz prensine gösterilen dostane kabulü tasvir eder, kendisine flf yardım vadedildi ve isyanı bastırmak üzere, Fars ve Irak kıt'alarına talimat verildi.

Bununla beraber, Tûrânşâh, Hormüz'ü tehdit eden tehlikeyi, müzakerelerle bertaraf etmeğe muvaffak oldu. Bunda, tabiatıyla esas rolü, daha önce Seyf ud-Dîn'in yaptığı gibi, Hormüz hazinesinden takdim edilen hediyeler oynadı; bundan maada, müteaddit hâkimler, müftüler ve o zamanki Hormüz ricali Herat'a gönderildi. Tûrânşâh, elçileri vasıtasıyla, Seyf ud-Dîn, Mekke ve Medineye müteaddit defalar hac etmek üzere gitmiş olan babasını (ki Şâh-Ruh'un nazarında, fevkalâde bir meziyet olabilirdi) 58) şiddetle rencide ettiği ve tebasına zulüm yaptığı için, isyanın gayrı kabili ictinap olduğunu anlattı; yıllık haracın tediyesi hususunda, Tûrânşâh vecibelerini, seleflerinden daha sadıkane ifa edecekti. Bunun üzerine sefer durduruldu; bir muahede imzalandı, buna göre Seyf ud-Dîn'e, iklimi diğer Hormüz kalelerinden daha iyi olan bir tek Terzak kalesi tahsis edildi 59).

Verilen bu malûmat, Hormüz prenslerinin, karanın en kuvvetli hükümdarı ile yaptıkları müzakerelerle, ehemmiyetlerini ne dereceye kadar muhafaza edebildiklerini vazıhan gösteriyor. Mu'în ud-Dîn Natanzî'nin verdiği tafsilât vazıhtır. Buna göre, Muzaffertler hanedanının müessisi Muhammed (1395 senesinde azledilmiştir) Hormüz sahasını "hile ve gadir,, yolu ile tahtı tahakkümüne almağa, tabif beyhude yere, müteaddit defalar teşebbüs etti. Adaya hiçbir silâhlının -hattâ, mukavele mucibince haracı tahsil etmek üzere gönderilen elçi bile olsa - bırakılmaması bir âdet halini aldı (bu maksatla gelen elçilerin de silâh ve teçhizatı alınır ve ancak ayrılırken geri verilirdi). Kronikçi, bu ihtiyat tedbiri sayesinde hâkimiyetin, bugüne kadar bu sülâlenin elinde kaldığını ilâve ediyor 60).

Baysunkur oğlu Sultan Muhammedin tarihi hakkında

Tamamen yeni malûmat, tahmin edileceği veçhile, Ca'ferî'nin kroniğinin, ancak, Sultan Muhammed'in tarihine ait olan kısmında

58) Aynı eser, varak 248a ve dv.

59) Aynı eser, varak, 250b.

60) Asya Müzesi Yazması, No. 566b, varak, 193a.

bulunmaktadır. Yukarıda da bildirdiğimiz gibi, Sultan Muhammed, Kânunsani 1452 de ölmüştür; Abd ur-Rezzâk 61)'a göre, 43 sene yaşadı, şu halde ihtimal 1418 de doğmuştur. Büyük kardeşi Alâ'-ud-Devle, 1417 62) de küçük kardeşi Eb'ül-Kasım Babur, 1422 63) de doğmuştur. Yalnız Ca'feri, Sultan Muhammed'i-babası Baysunkur gibi-*Giyâs ud-Dîn* lakabile zikrediyor; diğer menbalarda, Sultan Muhammed *Kutb ud-Dîn* lâkabını taşıyor. Baysunkur'un 1433 de vukubulan ölümünden sonra, ismen kendine ait olan fakat fiilen kendisi tarafından idare edilmeyen sahaların varidatından mürekkep muazzam bir servet kaldı 64). Devletşâh, bu varidatı 600 *Tumân*- yani birbuçuk milyon Mark-olarak gösteriyor. Baysunkur'un halefi olarak, en büyük oğlu Alâ'-ud-Devle, hükümdar ve " Divanı Alf'nin Reisi „ ilân edildi; geri kalan iki kardeşine, irst hisselerine göre para tazminatı verildi 65).

Sultan Muhammed, 1442 senesinde, Şâh-Ruh'un Garbe yaptığı sefere iştirâk ettiği zaman siyaset sahnesinde görüldü. Bu sefere Seftd-rûd'un bir kolu olan Şâhrûd'un sahilindeki Rüstemdâr sahasının hakimi Keyûmers'in isyankâr hattı hareketi sebep olmuştu; Keyûmers, o zaman, Şâh-Ruh'un hiç bir valisi bulunmayan Rey'e bir askerî kıta göndermişti. Keyûmers'e karşı icra edilen harp hareketlerini, ve yine onunla yapılan müzakereleri, diğer menbalardan daha mufassal tasvir eden Ca'feri, Şâh-Ruh'un harp hedefi olarak Fîrûzğûh'u gösteriyor, bu seferin yapılmasına, ezcümle Keyûmers'e karşı mücadele esnasında Yusuf Hoca'nın mağlubiyetinin ve emir Abd ul-Ali'nin ölümünün de tesiri vardır. Son olarak Meşhed'den Hoca Melik Semnânt gönderildi; Keyûmers mazeretler beyan etti, bununla beraber elçiyi serbest bırakmıyordu; Abd ur-Rezzâk 66)'a göre, Şâh-Ruh, Nişabur'dan pek az ilerlemesine rağmen, harp devam etti; burada Keyûmers'den katî tarziye aldı ve bunun üzerine seferi durdurdu. Ca'feri'ye göre, başında Sul-

61) Leningrad Üniversite Kütüphanesi, No. 157, varak 293b. Buna göre, o, *Mir-Ali-Şir* de yanlış olarak dendiği gibi (s. 109), 1442 senesinde artık küçük yaşta değildi.

62) *W. Barthold, Uluğ Bey ve zamanı*, s. 178 (Hâfiz-i Ebrû ve Abd ur-Rezzak'a göre).

63) Aynı eser, s. 181.

64) Devletşâh (Browne tabı) s. 351, satır 23.

65) Leningrad Üniversite kütüphanesi yazması, No. 157 varak 244a.

66) Aynı eser, varak 257b.

tan Muhammed'in bulunduğu öncü kıt'ası, hemen hemen Semnan'a kadar vardı. Herat'a avdetten önce, Şâh-Ruh (Ca'feri'ye göre) Sultan Muhammed'e Kum'u, Sultâniyye'yi, Hemedânı, Kazvin'i, Rey'i (Abd ur-Rezzâk'a göre) Sultaniyye ile beraber Kazvin ve Rey'i iktâ etti; ne beriki ne öteki *variante*'de, İran İmparatorluğunun (Perserreich) Baysunkur'a ait biricik şehri olan Kâşân zikredilmemiştir 67). Ca'feri'ye göre, Kâşân şehrine hudut olan saha, bundan pek kısa bir müddet evvel ölen Yusuf Hoca'dan sonra, artık kimseye tevcih edilmedi; ölümünün, Keyümers'le yaptığı mücadele esnasında vukubulduğu muhakkaktır.

Irakı Acem valisi olmak itibriyle Yusuf Hoca, Abd ur-Raz z â k'da, 68) ancak daha önce mühim hadiseler hakkındaki haberler meyanında zikrediliyor; 832 senesi başlangıcında, (Teşrinievel 1428) *Karakoyunlu* Türkmen Prensi emir İskender ibn Karayusuf'un Sultaniyye'yi işgal ettiği ve Yusuf Hoca bin İlyas Hoca (Sultaniyye, Ebher, Kazvin ve Zen-Cân valisi) yi esir ettiği haberi, Herat'a vasil olmuştu. Şâh-Ruh kıtalarının müzafferiyetinden sonra Yusuf Hocanın esaretten avdet ettiği, yeniden vali nasbedildiği ve 1442 senesine kadar hayatta kaldığı hakkında Abd ur-Rezzâ k'da hiç bir şey söylenmiyor. Ca'feri'ye göre, emirleri arasında Ebu Said İbn Fîrûzşâh ve Sa'âdet Hândşâh da sayılan Sultan Muhammed'in yanında Yusuf Hocanın oğulları da bulunuyordu; Prens (Sultan Muhammed), kendisinin iâşesi için, bir haylı tumân aldı. Sonra, Kum'a vasil oldu; Abd ur-Rezzâ k'a göre, emir Fîrûzşâh, ihtimal Nişabur'dan itibaren, Bistam'a kadar kendisine refakat eder.

Sultan Muhammed, malûm olduğu üzere, Yezd'lı Şeref ud-Dîn Ali'ye teveccüh göstermişti; (bunu takip eden zamanlarda onun bu teveccühüne mukabele etmek fırsatını bulacaktır) 69). Kum'a muvasalatından sonra, Prens, kronikçiye, nasıl bir at, bir katır ve 5000 Kebekdinarı (takriben 1250 Mark) gönderdiği, Ca'feri'de teferruatıyla anlatılmıştır. Sonra Şeref ud-Dîn Ali bir tah-tirevan içinde Kum'a getirildi. İhtimal yine Yezd'den Prens Pâ-yende adlı karısı da getirildi; Sultan Muhammed, karısını Kâşân'dan karşıladı ve onu bahara kadar (1443) kaldığı Kum'a götürdü. Sultan Muhammed'in 1446 senesine kadarki faaliyeti, Abd ur-

67) Devletşâh, s. 351, satır 25.

68) Leningrad Üniversite kütüphanesi yazması, No. 157, varak 235b.

69) *Mir-Ali-Şir*, s. 110.

Rezzâk'dan ve diğer kroniklerden oldukça daha mufassal bir tarzda, şüphesiz 850 senesi seferinde (28 Nisan 1446) İsfahan'a yapılan sefere kadar her hangi bir tarih vermeksizin, tasvir ediyor. En mühim harp hadiselerinin-Sultan Muhammed tarafından Kâşân'ın fethi gibi-tarihi bile noksandır. Abd ur-Rezzâk (henüz 846 tarihinde = 1442-43) Sultan Muhammed'e karşı mahallî hükümdarlardan yalnız Hoca Hüseyin Hemedânî'nin serkeşlik gösterdiğini anlatıyor; lâkin, müteakiben, ancak 849(1445-46) senesinde geçen hadiseleri bildiriyor (70).

Ca'ferî'ye göre, Sultan Muhammed, 1443 senesinde evvela Keyümers'e karşı yürümek istedi, fakat ondan itaat teminatıyla beraber hediyeler aldı. Diğer taraftan ise, babası makamında olan amcasını, kısa bir müddet evvel öldürüp, hâkimiyeti gasbetmiş olan Hoca Hüseyin Hemedânî, Sultan Muhammed'in huzuruna çıkmaktan imtina etti. Prens gönderdiği elçiyi, Hemedân'da alakoydu; kendine nasihat etmek üzere gönderilmiş olan emir Sa'âdet'e de aynı muameleyi yaptı; bunları yaparken, bu sahanın en kuvvetli kalelerinden biri olan bilhassa *Gâvrûd* (71) kalesine güveniyordu. Fakat bu hususta yanılmıştı. Hemedân ordusu muharebe meydanında, Sultan Muhammed tarafından mağlup edildi; Hoca Hüseyin, Hemedân'a geri kaçtı; fakat kapılarını kapanmış buldu; *Gâvrûd* kalesine giden yol üzerinde takipcileri tarafından yakalandı; Hemedân'a götürüldü ve orada kan intikamını alma ayetine (*Kur'an* 2,173) istinaden, kendisinin öldürdüğü amcasının oğlu tarafından öldürüldü. Hemedân Seyyit'leri, hakimleri, Şeyhleri ve asilleri sedakatlerini göstermeğe şıtap ettiler; Nehâvend, Burûcerd ve Hurremâbâd ile beraber bütün Hemedân mıntakası muhariplik şöhretini, bir darbe ile bütün Azerbaycan'a, İraka, Farsa, Horasan'a ve Garbî Türkistan'a yaymış olan Sultan Muhammed'in eline geçti. Sultan Muhammed'in bu müstakil hareketinin Şâh-Ruh tarafından tamamen tasvip edilmediği hakkında, Ca'ferî bir şey ilâve etmiyor; Hoca Hüseyin'in hattı hareketi, kendisinin memnuniyetsizliğini mucip oldu ise, Herat nezdinde şikâyet'te bulunması gerektiği, Prene anlatıldı; Hoca Hüseyin'i dahi esir edildikten sonra, Herat'a

70) Leningrad Üniversite kütüphanesi yazması, No. 157, varak 258a ve 268b.

71) Bu kalenin vaziyetini, vazihan tanımak mümkün değildir; görünüşe göre, diğer menbalarda zikredilmemiştir.

göndermesi icabederdi. Büyük baba ile torun arasındaki münasebetlerin bulanması böyle başladı.

Ca'ferî'ye göre, Sultan Muhammed, Hemedân'da ancak iki üç gün kaldı ve Keyûmers'e karşı, Fîrûzkûh'a yürüdü. Harp harekâtı, dağlık sahalarda vuku buldu: Keyûmers, kaleyi muvaffakiyetle müdafaa ediyordu; Ca'ferî'nin ifadesine göre hüküm vermek icabederse, Sultan Muhammed tarafından bir kale dahi fethedildi. Lâhicân ovasında, Keyûmers, oğullarıyla birlikte kaleden bir çıkış yapmağa teşebbüs ettiği zaman mağlûbiyete duçar oldu: Oğullarından bazıları esir edildi; ölü itibarıyla zayıtı takriben üçyüz kişiye balığ oldu. Bundan sonra, ordu Demâvend sahası istikame-tinde yürüyüşüne devam etti, bu suretle Sultaniyye'ye avdet edildi. Sultan Muhammed'in Keyûmers'le olan mücadelesinden, görünüşe göre, başka hiç bir menbada bahsedilmemektedir; Abdur-Rezzâk'ın eserinde, 1446 senesinde Sultan Muhammed'e karşı sefere çıktığı esnada Şâh-Ruh'un gösterdiği faaliyetten bahsedilirken, dolayısıyla bu sefere dair de bir kayıt vardır 72). Buna göre, Şâh-Ruh, Nişabur'dan Lâhicân'a, oradaki mahallî hükümdar Emir 73) Nasır Kiyâ'ya, Muhammed Sultan'ın emri ile kalelerden birine karşı teşebbüs edilen bir harekât esnasında Ahmet Moğul "Sultaniyye Emirlerine,, yaptığı yardımdan dolayı teşekkürlerini ifade etmek üzere, bir elçi göndermişti. Nasır Kiyâ, kendisinin ancak Reşt Emiri Muhammed ile uzlaşarak hareket ettiğini, ve bu teşekkürü kendisine iblâğa amade olduğunu bildirdi. Elçi bu cevapla Şâh-Ruh'un nezdine avdet etti. Bu esnada Şâh-Ruh, Semnan'a dadar nüfuz etmeğe muvaffak olmuş idi; şimdi ise, ordugâhında ikamet eden müverrih Abdur-Rezzâk'ı Reşt'e gönderdi. Herat'tan kulağına, Şâh-Ruh'un hastalığı ve pek yakında umulan ziyâ şâyiaları geldiği zaman, Sultan Muhammed kendisini bütün Garbî İrani tahtı itaate alabilmek ümidine kaptırmıştı. Abdur-Rezzâk'a 74) göre, valileri halka zulum yaptıkları ve zenginleri yağma ettikleri için,

72) Leningrad Üniversite kütüphanesi yazması, No. 157, varak 270a.

73) E. Zambauer *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam*, Hannover 1937., sa: 139.

74) Leningrad Üniversite kütüphanesi yazması, No. 157, varak 269a.

tan Muhammed'e, sadece Sultaniyye ve Kazvin'i tevcih ettiğini ilân etti; Irakı Acemin mütebaki sahalarının işlerine müdahale etmekten menedildi. Bu sebepten Prensten geri kalan mıntakaları almak üzere Prensın varidatı, masarifatına tekabül etmiyordu 75). Şâh-Ruh, Sul-Buharalı Hoca Şems ud-Dîn Muhammed gönderildi 76). Buna mukabil Ca'ferî bütün kudret, büyük babasının arzu ve iradesini hiç nazarı itibara almayan Sultan Muhammed'in elinde bulunduğu için, şüphesiz halli tamamen imkânsız olan bu meseleye Hoca'nın tavgifinden, hiç bahsetmiyor. Genç Prensın parlayan yıldızının bütün nazarıları üzerine ne kadar fazla çektiğini, ancak Ca'ferî'nin mufassalan bahsettiği İsfahan hadiseleri vazıhan gösterir.

İsfahan'ın divanının bazı ricali (Hoca) uzun zamandanberi Herat'ta bulunuyorlardı; memleketlerine bırakılmaları için, vezir Hâf'lı Giyâs ud-Dîn Pîr Ahmed'in önünde, İsfahan'dan, ehemmiyetli bir meblâğ toplamağı, imza ile teahhüt etti. Para toplama vazifesi bil-hassa Emir Muhammed Kûzî'ye havale edildi.

Fakat İsfahan'a avdet ettikten sonra, Hoca'lar halisane niyetle para toplamanın mevzubahs olamayacağı kanaatine vardılar, aralarında müzakerelerde bulunduktan sonra Sultan Muhammed'e haber göndermeğe, hallerinin ümitsizliğini arzetmeğe karar verdiler. Avdetinde, elçi beraberinde, Prens tarafından verilmiş hılatlar ve teşvik edici mektuplar getirdi. Mektuplarında onlara, kendisi yakinen bir ordu ile İsfahan'a muvasalat edeceğini derhal söz verdikten sonra, heyecanlanmamalarını tavsiye ediyordu.

İsfahan o zaman, her hangi bir Timuriler Prensının tabi prensliğini (Teilfürstentum) teşkil etmiyor, bilâkis İsfahandaki Subaşısı evvelâ kardeşi Hândşâh, daha sonra (onun ölümünden sonra) yine kardeşi Mahmut Şâh olan Başemir (emirülümera) Fîrûzşâh'ın (kendisi 846 (1444-45) de öldü) idaresinde bulunuyordu. Bu sırada Mahmut Şâh ağırca hastalandı; bunun üzerine, Sultan Muhammed'in

75) Bu tafsilât, Hândemîr'in *Habib us-Siyer*'inde (Tahran taş basması, 1271-1855, III., sa. 204) vardır.

ودست تصرف بیجہات جمعی از اہل تمول دراز فرمود

76) Bütün bu tafsilât dahi, *Habib us-Siyer*'da vardır. Abd ur-Rezzâk, aynı hadiseleri, 857 senesinde vukû bulduğunu söylüyor, (Leningrad Üniversite kütüphanesi No. 157, varak 260b), halbuki yukarıda da gördüğümüz gibi, bunda, Hemedân hadiseleri, 849 senesinde vukubulmuş bildiriliyor.

maiyetindeki Hândşâh'ın bir oğlu olan emir Sa'adet, Isfahan'a hasta amcasının nezdine gitti. Bundan biraz sonra, Mahmut Şâh öldü. Böylece Prense tabi bir şahsiyetin, Isfahan Subaşı (*dârûgâ*) sı olmasından, Sultan Muhammed'in taraftarları pek memnun oldu 77). Yalnız, Sa'adet Şâh-Ruh'a haber gönderdi ve kendisinin Isfahan emirliğini tasvip etmesini rica etti. Bu rica filen isaf edildi. Fakat buna Prensler pek gücenmişti; ihtimal bu hal, Prens Sultan Muhammed'in, Isfahan'a karşı, Sefer 850 (28 Nisan 1446) da yaptığı seferi tâcil etmesine yardım etti. Emir Sa'adet, Prens yaklaşmış haberini alınca, ailesi ile birlikte Isfahandan kaçtı; yanında Isfahan'da yerleşmiş olan Emir Ali Gulbârf de bulunuyordu.

Sultan Muhammed, mukavemete tesadüf etmeksizin, Isfahan'ı işgal etti ve *Nakş-i Cihân* 78) kalesinde tahta cülûs etti. Firâriileri takip etmek üzere, bir askerî kıta gönderdi; Ali Gulbârî öldürüldü, Sa'adet yakalanarak, Isfahan'a geri getirildi ve hapsedildi. Her türlü para ödeme mükellefiyeti, resmî bir beyanname ile Keenlem-yekûn ilân edildi; hiç bir kimse, diğer birinden bir dinar dahi istemiyecekti. Muhtelif şehirlerden Sultan Muhammed'e itaat etmeleri talebedildi; böyle bir mektup (*épitre=istimâlet-nâme*) Yezd'de, Minberden okundu; halk, muvafakat ettiklerini bildirdi ve Yezd Subaşısı (Emir Celâl ud - Dîn Çakmak'ın oğlu emir Şems ud-Dîn Muhammed) hediyelerle Isfahan'a hareket etti. Bundan mada, Eberkûh, Kermân ve Erdistan, onun hakimiyetini ilân ettiler. Isfahan'da, sâbık tahsildar Muhammed Kûzî, firar etmesinden şüphelenildiği için nezaret altına alındı; Emir Sa'adet'in, mahpusluğu devam ediyordu. İki Türkmen Prensi, yani "Karakoyunlu,, Karayusuf'un iki oğlu olan Sultan Muhammed ile Emir Kasım, Sultan Muhammed nezdine, Isfahana geldiler. Lâyık oldukları şerefle kabul edildiler.

Bu esnada, Şâh-Ruh toplanan vergileri getirmek üzere, *Yasâvul Şâh* Mahmud'u İran'a gönderdi; Şah Mahmud hemen mukabil tedbirler alınmıyacak olursa, Sultan Muhammed'in yalnız bütün Irak'ı

77) Abd ur-Rezzâk'a göre (varak 269a) şöyle :

وامیر سعادت خواند شاه بنده ودولتخواه است

78) Müteakip zamanlarda, N a k ş - i C i h â n, Isfahan'ın esaslı bir mahalli mahiyetini aldı (bugün Meydân-ı Şâh). Timur (ZN, I. 621 ve Timuriler tarihinde N a k ş - i C i h â n tabirinin, tabiatıyla, başka bir mana ve ehemmiyeti vardır.

(Acem Irakı) değil, aynı zamanda bütün Horasan'ı fethedeceği kanaatine vardı. Yasâvul, Herat'a bu haberlerle döndü. Bundan bir az sonra, Şâh-Ruh'u, meşrû hakimiyeti tekrar tesis etmek üzere tedbirler aldığı Irak'da görüyoruz ki görünüşe göre işler fevkalâde güçlükler çıkmadan yürüyor ve Sultan Muhammed'in kitalarının muvaffak olamadığı yerlerde, Şâh-Ruh'un gönderdiği nâmeler (*épitre*) muvaffak oluyordu. Yezd'e Subaşı olarak, emir Çakmak, Eberkûh'a Subaşı Tarhan avdet ettiler; her ikisi de eski nizamı tesis ettiler; hatta *Yasâvul* Şâh Mahmud, Şiraz'a gitti.

İsyanı bastırmak üzere, Herat'ta büyük bir ordu toplandı. Sefer tertibi hususunda en çok, büyük Prenses Gevher Şâd ısrar ediyordu; onun fikrine göre, Prens Sultan Muhammed öyle cezalandırılсын ki, akibeti, diğerlerine bir ihtar olsun. Böyle bir hattı hareket ittihazını, Devletşâh da büyük Prensese atfediyor. Onun tasvirine göre, Şâh-Ruh, Irak'ı bu torununa (Muhammed Sultan'a) terk etmeğe daha fazla mütemayildir. Hükümdarlık hanedanının şerefini vikaye maksadiyle, seferin " Kara-Koyunlu „ Karayusuf'un oğlu İsfendiyar'a yani Bağdad'a müteveccih olduğu şayiası yayıldı 79). C a' f e r f'ye göre Azerbaycan seferindekinden (1434) iki misli fazla asker cemedildi. Ordunun ileri yürüyüşü, Şâh-Ruh'un hastalanması yüzünden, daha başlangıçta güçleşti ve tehir edildi. Hareketin tam tarihi verilmemiştir. Daha Pul-i Sâlâr mevkiinde (Herf-rûd'un geçildiği yerde), hükümdarın hastalığı kendini iyice belli etti. Bûşeng'de, Şâh-Ruh biraz düzelineye kadar, iki üç gün kaldı. İleri yürüyüş, Câm ve Semnân üzerinden Rey istikametinde vuku buluyordu; öncü kıtasının başında, Emir Nizam ud-Din ibn Firûzşâh, Eb'ül-Gazi Gönültaş ibn Alke Gönültaş ve Sultan-şâh *Barlas* bulunuyordu; Abd ur-Rezzâk 80) de aynı emirlerden başka birde Sultan Bayâzıt *Barlas* zikrediliyor. Öncü kıtası " 30.000 süvari „ den ibaretti.

Bu esnada, yaya kitalarının ve "30.000 81) süvariden,, mürekkep bir ordunun başında bulunan Sultan Muhammed, Şîrâz'ı muhasara etti. Buna sebep olarak da, Sultan Muhammed'in, her taraftan hediyeler aldığı halde, yalnız bu hareketiyle kafa tuttuğunu gösteren

79) Devletşâh, (Browne tabı) sa. 406.

80) Leningrad Ünivesite kütüphanesi yazması, No. 157, varak 270a.

81) 30.000 sayısı o kadar çok tekrür ediyor ki, vakıalara tekabül etmeyen sabit bir miktar olarak kabul etmek lazımdır.

Şîrâz'dan almayı gösteriliyor. Üstelik, Prens, Şîrâz'ı itaat altına alacak olursa, bütün imparatorluğun tahtı hâkimiyetine gireceğini söylemişti. Şîrâz seferi Sultan Muhammed'in daha önceki seferlerinden- bu teşebbüsün, hânedanının diğer bir azasına ait olan bir sahayı fethetmeyi ifade etmesi itibariyle-farklı idi. Şâh-Ruh'un Abdul'lâh ibn İbrahim Sultan adında 19. Mart 1433 de 82) doğmuş olan diğer bir torunu ve Sultan Muhammed'in yeğeni, 1435 denberi, Fars hükümdarı telâkki ediliyordu; bu prensin küçüklüğü yüzünden Şeyh Muhibb ud-Dîn Eb'ül Hayr, naip tayin edilmişti 83). Abdur-Rezzâk, Fars işlerinden 845 (1441-42) senesinde bahsediyor 84). Şeyh, bu eyalette zalimane saltanat sürüyor ve halkın kanını emiyordu; Prens, varidattan bir dinar bile almıyordu. Şâh-Ruh, bundan haberdar olunca, Şeyh'i azletti ve yerine emir Sıdî'yi nasbetti. Yalnız bu adam zalimlikte bir kıl boyu aşağı değildi; ölümünden sonra yerine, Hoca Mu'izz ud-Dîn Melik Semnânî nasbedildi. Hoca Ebu'l-Hayr, Hoca Mu'izz ud-Dîn'in teveccühünü kazanmak yolunu buldu, ve hattâ onun sayesinde, rapor vermek üzere, Herat'a çağrılmağa muvaffak oldu. Şeyh, orada hediyelerle nüfuzlu saray mensuplarını kendi tarafına çekti; Şâh-Ruh'a Fars'ta Şeyh'in bulunmasının zarurî olduğu hükümdarlık hanedanının Bağdat sahası hududuna kadar Hûzistan'daki kudretinin ancak güçlkle muhafaza edileceği ve Fars'ın vergi verme kudretinin bir senede 1100 (3,3 milyon mark) Tumân'a kadar yükseleceği şeklinde tasvir edildi. Bunun üzerine Şeyh, Fars'a, tekrar vali olarak gönderildi; diğer taraftan Hoca Melik, divanın (Vilâyet idaresi divanının) başında bırakıldı. 847 (1443-44) senesinde, Hoca'nın ölümünden bahsediliyor; şimdi, bütün idare Şeyh'in eline geçti; Herât "Alî divanından,, Fars'a gönderilen evrakta Prens Abd'ullâh ile Şeyh Ebü'l Hayr'ın adından başka kimenin adı zikredilmiyor 85).1446 senesinde, Şeyh, yeniden teveccüh-ten düştü; Irak'a karşı sefere çıkmadan önce, Şâh-Ruh, onu Herat'a getirtti ve tevkif etti 86). Ca'ferî'nin verdiği malûmatta, Şeyh'in adı Şîrâz şehri müdâffleri arasında geçmiyor; bundan, onun Herat'a

82) W. Barthold *Uluğ bey ve zamanı*, sa. 192 (Almanca)

83) Leningrad kütüphanesi yazması, No. 157, varak 245b.

84) Aynı eser, varak 255b ve dv.

85) Aynı eser, varak, 260b.

86) Aynı eser, varak, 274b.

dâvet edilmesinin, Sultan Muhammed'in Şîrâz'a karşı sefer açmasından önce vukubulduğu istintac edilebilir.

Buna mukabil, Emir Şems ud-Dîn b. Çakmak henüz Isfahan'da bulunuyordu. Buradan, kaçmak teşebbüsünde, - ihtimal Yezd'e babasının yanına - bulundu; fakat yetişildi; yanında bulunan emir Ebû Said öldürüldü; kendisi ise tekrar Isfahan'a getirildi ve orada tevkif edildi. Sultan Muhammed, Mâyin üzerinden şu meşhur "Yaz yolu ile,, Şîrâz'a 87) karşı seferine teşebbüs etti. Yezdihâşt'de, Subaşı kendisine hediyelerle beraber, kalenin anahtarlarını takdim etti. Buna mukabil, Mâyin'de kıtalar, yağma emrini aldıkları için, halk mukavemet gösterdi. Bundan sonra, Hamdu'llâh Kazvîni'nin *marshroute*'ünden öğrendiğimize göre, Şîrâz'dan topu topu 5 fersah uzak bulunan Gurg adında bir köy zikrolunuyor; bundan daha ötede, Şîrâz kıtasının uçları ile karşılaşmanın vukubulduğu Ribât Şükrü'llâh bulunuyordu. Şîrâz'da sevk ve idareyi ellerinde bulduran emirlerden Ebu Sa'îd ibn Muhammed Dervîş,, Hudây-Kuli, Ebû Sa'îd Gönültaş zikrediliyor. Bu emirler, Sultan Muhammed'in seferinden haberdar olunca, şehir duvarları arkasında, sefere çıkacağı hakkında daimî şayialar (ki görünüşe göre Sultan Muhammed bu seferin yapılacağına asla inanmıyordu) dolaştığı içiu Şâh-Ruh sayesinde muhasarasının refi ümidi ile müdafaaya karar verdiler. Binaenaleyh, başında Ebû Sa'îd Gönültaş'ın bulunduğu takriben "3000 suvari", den mürekkep bir öncü kıt'ası (*Karavul*) Prens in ordusuna karşı çıktı. Gönültaş, maiyetiyle birlikte esir edildi. Muhacimler, bundan sonra Ruknî veyahut Ruknâbâd ırmağı üzerinden ilerlediler ve şehrin kapıları önünde birleşen muhtelif yolları tuttular. Bizzat Prens Sultan Muhammed Allâh-Ekber kasabasından geçen yolu tutmuştu.

Isfahanlı mücahitler, Prense, taarruza geçmesini tavsiye ettiler, fakat Prens, onlara, bu tarzda hareket edilecek olursa, henüz "Saltanat ağacında bir tomurcuk,, olan küçük Prens Abdu'llâh'ın hayatının tehlikeye gireceğini ve emirlerinin kısa görüşlükleri yüzünden takip ettikleri hattı harekette suçsuz olduğu cevabını verdi. Bundan mada, birçok kan dökülecek ve sayısız mal imha edile-

87) Bu tabir, Hamd-ullah Kazvîni'de de geçmektedir. (G. l e S t r a n g e *The geographical part of the Nuzhat-al qulûb composed by Hamd-allah Mustawfi of Qazwin-Gibb* memorial Series cilt XXIII., 1,1915, sa. 185): طريق الصفيه veyahut راه تايستانى

cekti; bizzat müdafiler, teslim mecbur oluncaya kadar beklemek daha doğru olacaktı. Şehir surlarından bağırın ve davul çalan Şîrâzlıların teşvik edici hattı hareketlerine rağmen, muhasırlar, çekingelik gösterdiler. Bu münasebetle Sultan Muhammed'in ordusunda büyük miktarda Çağatay, Kürd ve Şûlistan'lı bulunduğu zikrediliyor; fakat Kürd ve Şûlistan'lı şehrin müdafileri arasında da vardı.

Bu tasvire, Ca'ferî'nin kroniğinde, Şâh-Ruh'un seferi kıtalarının, Şîrâz'a 88) giderken yarı yolda (belki Isfahan'dan hesap edildiği taktirde) bulunan Kendimân (?) mahalline muvasalatı, Sultan Muhammed'in Kürdistan'a ilticası ve-Seyyid olmalarına rağmen-Sâve yakınlarında taraftarlarının katli hakkındaki haberi ilâve etmek lazımdı. Abdur-Rezzâk, son zikredilen hâdise hakkında bir tarih dahi veriyor: 850 senesi Ramazan ortası-Kânunuevvel 1446 başlangıcı. Ca'ferî'nin, Sultan Muhammed'in Isfahan'a seferi hakkında verdiği (1446 Nisan sonu veya Mayıs başlangıcı) tarihle bu tarih karşılaştırıldığı zaman, Sultan Muhammed tarafından Isfahan'ın zaptından Şîrâz muhasarasının ve Kürdistan'daki muharebenin başlangıcına kadar, 6 aydan daha az bir müddet geçmiş olduğu meydana çıkar 89). Devletşâh'da, öldürülen üç Seyyidin isimleri geçmektedir; halbuki aynı şahsiyetler, Ca'ferî'de, nüfuzlarını, Sultan Muhammed'in meşruiyeti için sarfetmiş olan şu Isfahanlılar arasında zikrediliyor. Bunların Sultan Muhammed'e olan merbutiyetleri vakıası, Ca'ferî'nin tarihî eseri sayesinde eskisinden daha vazih anlaşılır bir mahiyet alıyor. Umumiyetle bu eser, Hanedânın emrindeki ordu ve hazine gibi büyük imkânlarla tezat teşkil eder görünen Timuriler İmparatorluğunun siyasî inkırazı sebeplerinin aydınlanmasına, şüphesiz pek çok yardım ediyor. İmparatorluk, Şâh-Ruh zamanında, kritik anlarda düşmanlarına öldürücü darbeler indirmek için, henüz kâfi derecede kudrete sahip bulunuyordu; yalnız, bu imparatorluk, memlekette buhranları imkânsız bir hale sokacak veyahut bu buhranları önleyecek olan her hangi basit bir

88) Leningrad Üniversite kütüphanesi No. 157, varak 270a: *تیمه راه شیراز* Hamd-ullâh Kazvîni'ye göre, Isfahan'dan Yezdihâşt'a 26, Yezdihâşt'dan Şîrâz'a 44 *fersah* idi. Bu sebepten *کندمان* Yezdihâşt'dan daha cenupta bulunuyordu. yaz yolu mu, yoksa kış yolu mu mevzubahs olduğu gayri malûm kalıyor. İyi bilinen *Marchrout*'larda *کندمان* adı yoktur.

89) Devletşâh (Browne tabı) s. 339, satır 17.

nizamı muhafaza etmeğe artık muktedir değildi. Siyasî istikrarsızlığa, -karısı Gevher Şâd'a ve başlıca ricaline nisbetle,- hükûmdarın ehemmiyetsiz şahsiyeti de yardım etmiştir.

Şeyh Muşa'şa'nın tarîhi hakkında

Sultan Muhammed hadisesinin müncer olduğu buhran, tabiatile Şâh-Ruh'un saltanatı esnasında vukua gelen biricik hadise değildi. Takriben aynı zamanlarda daha doğrusu, biraz önce, Hûzistan'da, en eski menba olmak itibariyle Ca'ferî'nin bildirdiği dinî bir hareket husule gelmişti 90). Şayanı dikkattir ki bu hareket, muahharan, Şâh-Ruh'un kıtaları tarafından değil, bilâkis Bağdat Türkmen Prensi komşusunun askerleri tarafından bastırıldı.

Mevzubahs olan dinî hareket, bilhassa 845(1441-42) senesinde kendisini açığa vurdu; başında, kendini Seyyid, Halife ve mehdi-nin mübeşşiri gösteren Muşa'şa' 91) adında bir kimse bulunuyordu. " Kehânet İlmünde „ Astrolojide ve her türlü sihir sanatlarında vukuf sahibi idi, birçok seyahatlerde bulunmuş ve muhtelif dillerde birçok risâleler telif etmişti; fazla olarak, birinci derecede bir şif idi. Ca'ferî, içinde bütün memnuatın mübah olduğu izah edilen risalelerinden birini okumuştur. Horasan'a ve Irak'a yaptığı bir seyahattan sonra, bir müddet Şûstar'da yaşamıştı; buradan Cezâir'e 92) gitti ve orada Şif Peygamberi olarak geçindi. Ekseriyet itibariyle şif olan Cezâir halkı, ona iltihak etti; kendisini, pek az sonra meydana çıkacağını bildirdiği İmam Mehdinin mübeşşiri gösterdi. Az müddet zarfında etrafına birçok alçaklar (Gesindel), hırsızlar, ve dolandırıcılar güruhu topladı. Bu güruhla, eskiden

90) W. Caskel'in *Ein Mahdt des 15. Jahrhunderts. Saijid Muhammed ibn Falâh und seine Nachkommen (Islamica III., Leipzig 1931,48-93)* adlı makalesine bak. Bu makale, bazı yerlerinde, zımnem, Caskel'e göre düzeltilmiş bu karşımızdaki yazı ile karşılaştırılmalıdır. Onun, *Die Wâl'is von Huwêzeh (Islamica VI. 1934 s. 415-34)* adlı makalesine de bak.

91) «İnce, şeffâf, parlak» manasına gelen arapça bir sıfattır. (Şu halde bir ismi has olmaktan ziyade, bu tarikat şefinin bir lâkabıdır).

92) Şuştar'ın garbinde (veya cenubi garbisinde) ve Huveyze'nin şarkında (veyahut Şimali şarkisinde) kâin bir mahalle böyle dendiği (kelime be kelime = «adalar» manasınadır) Arapça metinden anlaşılıyor. Cezâir adı, Abd ur-Rezzâk da (Leningrad Üniversite kütüphanesi yazması, No. 157, varak 256a) Huveyze ve Şuştar ile beraber zikrediliyor. Görünüşe göre bu isim, coğrafi edebiyatta hiç verilmemiştir. Caskel'e (yukarıda zikredilen makale: s. 57) göre, aşağı Dicle'deki bataklardan meydana çıkan bir ada mevzubahistir.

beri bu sahada yerleşmiş olan *Seher ibn Uleyyân* 93) hükümdâr hanedanını bertaraf etti ve insanları, Mehdiye itaate davet ederek müslüman halkı soydu ve öldürdü. Tarafdarlarının sayısı, nihayet ekserisi şu malûm *fidâî* yani böyle bir mutaassıbın elinde körü körüne âlet olanlardan ibaret olan 10.000 kişiye vardı. Cezâ'ir'de bulunan Şeyhlerin ve Seyyitlerin ekserisini öldürttü; Hûzistan'ın birçok yerlerini soydurdu, halkı soydurdu ve esir etti; memedeki çocuklar bile esirgenmedi. " Filozofların ve İsmaililerin vaz ettikleri esaslara göre „ hareket ediyor ve insanla kadın arasındaki bütün maniaları ortadan kaldırıyor.

Ştrâz'dan kendisine karşı " Büyük Şeyhülislâm Nâsır ud-Dîn Ebu'l-Hayr Cezerî " askerî kuvvetle yürüyünce, Cezâ'ir'den Huveyzey'e gitti. Fakat Muşa'sa', ordusu ölümü istihkar eden *fidâî*'lerden mürekkep olduğu için, Ştrâz'lılar ricata mecbur oldular. Muşa'sa', Huveyze'nin muhasarasını düşünürken Şeyh Ebu'l-Hayr'da Şûstar'a geçti. Bu muhasara uzadı. O zaman, bu sahanın Şeyhleri, yardım için Türkmen Prensi Isfand 94) bin Kara Yusuf'a müracaat ettiler. Çetin, her iki taraftan da büyük zayiata mal olan mücadeleden sonra Türkmenler galip geldiler. Muşa'sa' ve tarafdarları Cezâ'ir'e kaçdı. Fakat Huveyze halkı, kurtarıcılarına, büyük miktarda para ödemeğe mecbur oldular; Türkmenler, şehri o kadar fazla yağma ettiler ki, onlar gittikten sonra birçok kimselerin öldüğü bir kıtlık baş gösterdi. Kıtlık, Cezâ'irde o kadar büyük idi ki hayatta hemen hemen kimse kalmadı.

Huveyze'nin yağmasından sonra, Isfand, "Şâhâne tahtın eşigine,, Herat'a hediyeler gönderdi ve Timûriler saltanatının sahası dahilinde muharebe faaliyetinde bulunmak cesaretini gösterdiği için affını rica etti; maksadının ise, Şâh-Ruh'un düşmanı Muşa'sa'ı bertaraf etmeğe münhasır olduğunu, isyankâr arzular beslemediğini

93) Bak: *Islamica*, III. 57.

94) Devletşâh'da (Browne tabı, s. 406, satır 18) İsfendiyâr; *Mir Islama* (Senpetersburg, 1912, s. 367, Weil'a göre) de İspahân; Ej (Almanca) da (II' 794) Espân şeklinde. Orada, Bağdat'da 12 sene saltanat sürdüğü ve 848-1444 de öldüğü de bildiriliyor. Bundan mada *E. Z a m b a u e r* (*Manuel*, s. 257) *b. Aspan* şeklindedir. Burada, kendisinin Irak'da, kardeşi Muhammed'in halefi olarak 837 den 848 e kadar saltanat sürdüğü bildiriliyor (metindeki 6,7 rakamlarının yerlerinin değiştirilmesi lazımdır). Devletşah'ın eserinden, İsfend'in daha 850 de hayatta olduğu istintae edilebilir.

ve istikbalde de mutî davranacağını bir elçi tarafından takdim edilen bir raporla bildirdi. Hoşnutlukla kabul edildi, bizzat elçi hürmetle bırakıldı. İsfand, bir hıl'at ile dostâne bir ferman aldı.

Muşa'sa'ın isyanı, İranda baş gösteren diğer birçok şif hareketleri gibi aynı hususiyetleri taşıyordu. Din maskesi altında fakirler, servet sahiplerine karşı isyan ediyorlardı; zenginler, arkasından bu yardımı pek pahalı ödemeleri icap etmesine rağmen, böyle hallerde, bulabilecekleri her yere, yardım için müracaat ediyorlardı 95).

N O T

Barthold'uu makalesinin 23-42 sahifeleri, Ca'feri'ye ait kro-niğin 330 a dan 338 b'ye kadar olan son varaklarının metnini teşkil ediyor. Bu metnin, burada yeniden neşri, Barthold, muhteviyatını Almancaya naklettiğimiz bu makalesinde çok etraflı bir şekilde aksettirdiği için, bizce lüzumsuz görülmüştür.

95) *Barthold'* un bu izahı, bence daha derin sebeplerin bulunması icabeden tarihî vak'aya tevafuk edemez.